

Jiří Černý

Úvod do studia jazyka

Nakladatelství Rubico
Olomouc, 1998, 248 s.
1. vydání
ISBN: 80-85839-24-5

1.1 Jazyk a jeho funkce

1.11 Komunikační proces

Každý přirozený jazyk slouží členům příslušného jazykového společenství především k dorozumívání, tj. jinými slovy ke vzájemnému předávání či sdělování informací. (13)

U člověka existuje kromě přirozeného jazyka značné množství různých jiných dorozumívacích prostředků vizuálních a akustických. (13)

Zdaleka nejrozvinutějším dorozumívacím systémem je přirozený jazyk; od ostatních se liší jednak nesrovnatelně bohatším inventářem znaků (slov), jednak i jejich strukturou (specifickým rysem lidské řeči je tzv. dvojitá artikulace: výpověď se dá rozdělit do slov a slova dále do hlásek) a možnostmi jejich kombinací (do vět). (13)

...teorie komunikace nabízí toto obecné schéma komunikačního procesu: ve zdroji informace se její obsah kóduje podle pravidel příslušného kódu a v takto zakódované podobě pak přechází ve formě signálů (fyzická substance + energie) určitým kanálem (cestou) směrem od zdroje k příjemci, kde se pak dekóduje (za signály fyzikální povahy se zpětně dosazuje původní význam). (13-14)

1.12 Základní funkce dorozumívací (sdělovací)

..proces dorozumívání:

- a) mluvčí si musí ujasnit obsah svého sdělení (tzv. sémantickou bázi či globální obsah) a pak ho nějakým způsobem verbalizovat, tj. zakódovat ho převedením na konkrétní slova daného jazyka; k tomu je nezbytná spolehlivá práce centrálního nervového systému, smyslových orgánů, tzv. mluvidel, bezchybná svalová koordinace (do proces mluvení jsou zapojeny stovky svalů) a celá řada prvků inteligence, jako je např. schopnost abstrakce, syntézy, rozhodování, atd.;
- b) úloha posluchače je značně odlišná a patrně ještě složitější; vedle bezchybné práce centrálního nervového systému a smyslových orgánů (zvláště sluchu) vyžaduje především dobrou schopnost analýzy, intuice a rozhodování; posluchač v každém okamžiku odhaduje další část výpovědi a své odhadování neustále koriguje; řídí se při tom svými globálními

znalostmi o světě vůbec a o příslušném tématu zvláště; jeho cílem je dosadit si za přijímané zvuky příslušný význam, tj. rekonstruovat globální obsah, sémantickou bázi nebo prostě informaci, kterou mu mluvčí chtěl pomocí příslušného jazykového kódu sdělit; pokud se mu to nepodaří nebo má o výsledku určité pochybnosti, může se v další fázi pokusit získat doplňující informace pomocí otázek apod.

1.13 Ostatní funkce

... sdělovat je možné pomocí jazyka i něco jiného než jen pouhé informace o předmětech, osobách, jevech nebo událostech. Proto je běžné rozlišovat i další v širším slova smyslu komunikativní funkce jazyka, u nichž se jedná o sdělování něčeho jiného. (16)

Další komunikativní funkce jazyka:

Konativní (apelová)	Jedná se o výzvu, která má přimět posluchače k nějaké činnosti (např.: <i>Stav se ve městě ku půlku chleba.</i>)
Referenční (kontextová)	Jde o odkaz na časové nebo prostorové vztahy, případně na jiné mimojazykové faktory (např.: <i>Co budeš dělat v sobotu?</i>)
Faktická (kontaktná nebo interpersonální)	Mluvčí se snaží např. udržet pozornost (Sleduješ mě vůbec?) nebo naopak dát najevo, že i on se rozhovoru účastní (<i>Já taky. To je fakt.</i>)
Expresivní (emotivní)	Mluvčí dává najevo svůj fyzický nebo psychický stav, vyjadřuje své emoce, a to buď pomocí prostředků čistě jazykových (např. kategorií slovesného způsobu) nebo zabarvením a výškou hlasu, zvláště intonací apod. (tyto poslední prostředky mohou být srozumitelné i při poslechu jazyka, který neovládáme)
Poetická (estetická)	Důraz se klade na formu, která má ovšem zvýraznit jistý obsah; nejde jen o poezii, ale také o poetické prvky používané v hovorovém jazyce; v obou případech je možný i tvůrčí přístup k jazyku (vytváření zcela nových tvarů)
Metajazyková	Mezi zvláštnosti jazyka patří mimo jiné i to, že může sloužit k popisu čehokoli, včetně sebe (např. česky můžeme mluvit o češtině); pak je třeba rozlišovat jazyk objekt – v našem případě popisovanou češtinu – a metajazyk, který slouží k uvedenému popisu a má k dispozici některé prostředky navíc (např. sám termín <i>čeština</i>)

Jazyk slouží nejen ke komunikaci, ale je i důležitým nástrojem člověka v procesu poznávání a klasifikace jednotlivých předmětů a jevů a v procesu poznávání okolního světa jako celku. V této souvislosti se nečastěji hovoří o jeho funkci pojmenovávací a kognitivní. (17)

Pojmenovávací funkce spočívá v tom, že jednotlivé předměty, jevy a události se pojmenovávají; jinými slovy: přiřazují se jim určité pojmy. Mezi jazyky mohou být značné rozdíly nejen pokud jde o formální stránku jednotlivých věcí, ale i co se týká samotné klasifikace mimojazykové skutečnosti. Z toho vyplývá, že má jazyk také nezastupitelnou úlohu při rozvíjení myšlení a při poznávání mimojazykové skutečnosti (okolního světa). Právě na tom je založena jeho funkce kognitivní čili poznávací. (17)

1.2 Jazykový vývoj

1.21 Vznik a vývoj jazyka

Protože už byly ve východní Africe nalezeny kosterní pozůstatky pravěkého člověka staré více než tři a půl milionu let (a jistě to nebyl zdaleka ten první člověk), odhaduje se stáří lidského pokolení na přibližně pět milionů let. (17)

Dodnes není zcela uspokojivě vyřešena dokonce ani otázka, zda jazyk vznikl nezávisle na několika různých místech světa (teorie polygenetická), nebo zda vznikl na jediném místě a odtud se postupně rozšířil do celého světa (teorie monogenetická). (18)

...kterýkoli jazyk má k dispozici omezený soubor fonémů, jejichž kombinací je možné vytvářet neomezený počet výrazů (slov). Z nich se pak dále skládají větší celky (věty, případně texty). (18)

...každý přirozený živý jazyk se neustále vyvíjí. Vývoj probíhá u jazyků umělých (ty byly vytvořeny jednorázově a chybí jim používání v běžném každodenním životě, které by si jazykové změny nepochybně vynutilo); pokud jde o jazyky přirozené, jejich vývoj se zastaví teprve tehdy, když příslušná společenství zaniknou a přestane se jimi mluvit. (18)

Nejpronikavějším změnám je vystavena slovní zásoba, o poznání pomalejší jsou změny fonetické (zvuková stránka jazyka) a velmi pozvolna se vyvíjí gramatika. (18)

1.22 Fonetické změny

Srovnávací a historická gramatika 19. století ... zpracovali podrobný přehled fonetických změn, které je možné ve vývoji jazyků prokázat; dokázali, že jestliže skupina jazyků vykazuje značnou míru podobnosti (objasnění fonetických změn takovou podobnost pomáhá dokázat), pak jde nepochybně o jazyky příbuzné, tj. takové, které se vyvinuly z nějakého společného prajazyka. (19)

...fonetické změny... je jich několik desítek, věnujme se ale podrobněji pouze třem, které patří k nejčastějším a nejrozšířenějším. Jsou to asimilace, metateze a redukce. (19)

Asimilace (česky spodoba) patří mezi nejrozšířenější změny a objevuje se patrně u všech jazyků; je způsobena ekonomickými faktory, konkrétně tendencí mluvčího usnadnit si výslovnost, zejména tím, že jednu ze dvou sousedních nebo blízkých hlásek změní tak, aby se její výslovnost přiblížila druhé. (19)

Také **metateze** (přesmyk) patří k častým fonetickým změnám: hlásky nebo celé slabiky si přehodí místo; důvodem bývá usnadnit si výslovnost; poměrně často se v přesmykování vyskytují hlásky [r] [l]. (20)

Redukce je vůbec nejrozšířenější fonetická změna; její zásluhou se po jistém čase podstatně změní zvuková podoba jazyka, ale někdy jsou tím způsobeny i změny v jiných jazykových rovinách, např. v gramatice. Může být částečná (oslabení hlásky) nebo úplná (hláska zcela zanikne). K redukce dochází v průběhu jazykového vývoje zejména na konci slov, velmi často i

v slabice následující po přízvuku, ale v zásadě se může redukovat kterákoli hláska v libovolném místě. (21)

další fonetické změny:

- **disimilace** je rozrůznění dvou původně stejných hlásek, tedy opak mnohem běžnější asimilace (např. lat. arbor > šp. hrbol);
- **palatalizace** (změkčování) je přesouvání místa artikulace na tvrdé patro (palatum), nejčastěji vlivem okolních hlásek; termín „změkčování“ se užívá vzhledem k výslednému akustickému dojmu (např. [d] > [dʲ]: rod × rodina); palatalizace je velmi rozšířená v ruštině a polštině;
- **depalatalizace** (opak palatalizace, méně častá);
- **posunutí hlásek** (něm. Lautverschiebung) je zvláštní termín pro jev, k němuž došlo ve všech germánských jazycích: (posunutí p, t, k > f, th, h (lat. canis × něm. Hund) a posunutí b, d, g > p, t, k (lat. decem, španělsky diez, i česky deset × angl. ten);
- **přehláska** (něm. Umlaut) je změna zadní samohlásky na přední vlivem okolí (např. duša > duše, kde změnu způsobilo palatální měkké [š];
- epenteze je vkládání nové hlásky uprostřed slova (např. česky země, polsky ziemia × rusky zemlja; lat. camera × fr. chambre, apod.);
- **proteze** je vkládání nové hlásky na začátku slova (např. lat. est × polsky a česky jest, po redukci v současné češtině je);
- **sonorizace** je změna neznělé hlásky na znělou (např. latinsky vita, status, focus > španělsky vida, estado, fuego);
- **monoftongizace** je změna dvojhlásky (např. ai, ei, ou, ia, ie, uo, apod.) na jedinou hlásku, v zásadě jde o jistý druh redukce;
- **diftongizace** je změna hlásky v dvojhlásku, tedy opak monoftongizace (např. staročeské múdry, kúsek > moudrý, kousek);
- **haplogie** je vypuštění jedné z dvou po sobě následujících slabik, které zní buď velmi stejně nebo podobně; vyskytuje se zejména na švu složených slov (např. mineralo(lo)gie);
- **kontrakce** je stahování dvou zpravidla jednoslabičných gramatických slov do jednoho zkráceného tvaru (např. německy in dem > im);
- **vázání** (fr. liaison); některé jazyky mají tendenci oddělovat v proudu řeči jednotlivá slova (např. přízvukem a tzv. rázem na začátku, jako čeština) nebo dvě sousední samohlásky v různých slabikách (např. hiátem, viz češ. do okna, případně vložím další hlásky do, vid do vokna); u jiných jako je francouzština nebo portugalština, je naopak běžné vázání sousedních slov do větších nepřerušovaných celků (fr. mes amis – čti mézami; port. as outras – čti azótraš).

Za zmínku zde stojí také analogie; je to tendence odstraňovat gramatické nepravidelnosti, jistá obdoba asimilace na úrovni morfologie; nepatří tedy mezi fonetické změny, ale projevuje se přirozeně i změnami hláskovými; zde nám slouží k ilustraci toho, jak se změny v plánu gramatickém projevují i na úrovni zvukové (fonetické) podoby jazyka (např.: místo původních tvarů peku, pečeš, peče..., které vznikly normálním hláskovým vývojem, došlo analogicky ke změně na peču, pečeš, peče...). (23)

1.23 Vývoj gramatiky

Jestliže změny fonetické se projevují na všech slovních druzích bez výjimky, pak vývoj gramatický lze pozorovat především na substantivech a slovesech. (23)

Slovesný systém románských jazyků obsahuje z vývojového hlediska tři typy slovesných časů:

a) **jednoduché časy převzaté** s jistými hláskovými změnami z **latiny** (např. prézens: it. parlo, fr. je parle, šp. hablo, port. falo; imperfektum: šp. hablaba, port. dálava, atd.; zde je vhodné poznamenat, že už původní latinské imperfektum – např. amabam – se vyvinulo z tvaru složeného, neboť morfém –ba- má původ v indoevropském *bhe^w, z něhož vznikly i tvar: angl. to be, něm. ich bin, čes. být, atd;

b) **složené časy, které v latině neexistovaly** a vyvinuly se až v románských jazycích (např. složené préteritum: it. ho parlato, fr. j'ai parlé, šp. he hablado, port. tenho balado); tyto složené časy se vyvinuly z původních tzv. premorfologických vazeb, kterým v češtině odpovídá vazba mám uvaženo, a už v lidové (hovorové) latině jim odpovídala obdobná vazba habeo factum, tj. „mám uděláno“, habeo scriptum „mám napsáno“, apod.; jen malý významový posun stačil pak k použití takto vzniklých tvarů pro označování minulých dějů (ve smyslu „udělal jsem“, „uvařil jsem“, respektive „mluvil jsem“). (25)

c) **jednoduché časy, které v latině neexistovaly** a vyvinuly se až v románských jazycích, a to vesměs z nejprve vytvořených tvarů složených; jako model může sloužit vývoj románského futura: vzniklo rovněž z původní premorfologické vazby, v níž se opět tvary přítomného času slovesa habere spojily s významovým slovesem, tentokrát pomocí předložky de s tvarem infinitivu; ve šp. se tak vytvořila vazba he de hablar (odpovídající téměř doslovně české vazbě mám mluvit), později předložka vypadla a pomocné sloveso přešlo za infinitiv (doloženy jsou ve středověku velmi četné vazby typu hablar he s přízvukem na pomocném slovese) a odtud zbýval už jen malý krok k tomu, aby se co do formy přešlo k současnému tvaru hablaré – „budu mluvit“, a co do obsahu k označování dějů budoucích (podobně jako česká vazba mám mluvit nemá z hlediska významu daleko k označování budoucnosti, viz. např. větu zítra mám mluvit...). (26)

V jazycích flexivních, kde se gramatické kategorie (rod, číslo, pád) vyjadřují především pomocí koncovek, může mít jejich redukce značný vliv na změny gramatické, podobně jako u systému slovesných časů. (26)

Typickým jazykem flexivním byla latina, v níž se jmenné kategorie vyjadřovaly pomocí deklinace (koncovka podstatného jména označovala rod, číslo a pád – podobně jako česká koncovka –ám označuje, že jde o substantivum ženského rodu, množného čísla ve třetím pádu). Postupná redukce koncovek částečně už v lidové latině a zejména pak v románských jazycích způsobila, že si tyto jazyky často musely hledat náhradní prostředky k vyjadřování kategorie rodu a čísla (především jejich označování pomocí vzniklého členu) a kategorii pádu, pokud se o ní vůbec dá mluvit, vyjadřují pomocí předložek. (26)

1.24 Vývoj slovní zásoby

Slovní zásoba je tou částí jazyka, která podléhá nejvýznamnějším a nejrychlejším změnám; určité změny lze zaznamenat už při porovnání jazyka rodičů a jejich dětí. Jestliže u fonetického vývoje převažuje spíše zanikání (redukce) hlásek nad přidáváním nových prvků, pak u slovní zásoby je to právě naopak; změny mají jednoznačně progresivní charakter; jinými slovy: lexikální zásoba každého živého jazyka neustále roste, i když omezená část slovní zásoby zastarává, uchovává se někdy po jistou dobu jako tzv. archaismy a může nakonec z jazyka zcela zmizet. (27)

Stejně jako u jiných složek, ani u slovní zásoby není rychlost změn konstantní. V závislosti na míře dynamismu společenského vývoje střídají se období překotného vývoje s obdobími poměrně klidnějšími. V našich podmínkách ovšem najdeme v průběhu 20. století sotva nějaké delší

klidnější období, příznačné jsou spíše pronikavé společensko ekonomické změny, k nimž došlo zejména v letech 1918, 1939, 1945, 1948, 1968 a 1989; tyto změny měly potom v následujících letech značný vliv na život celé společnosti i každého jednotlivce a mimo jiné se projeví i v dynamickém vývoji slovní zásoby; proto se slovní zásoba češtiny v průběhu tohoto století dost podstatně změnila. (27)

V zásadě je možné rozeznat dva základní typy obohacování slovní zásoby: a) tvoření nových slov nebo víceslovných pojmenování; b) změny významu u tvarů už existujících. V prvním případě se uplatňuje hledisko morfologické (formální), v druhé se tvar slova nemění a jde o postup čistě sémantický (obsahový). (27)

Slovotvorné a sémantické postupy při vytváření nových pojmenování je možné rozdělit do těchto druhů: odvozování, přechod k jinému slovnímu druhu, skládání nových slov, tvoření víceslovných pojmenování a frazeologismů, zkracování, výpůjčky z cizích jazyků a změny významu. (27)

Odvozování (derivative) je proces tvoření nových slov pomocí morfémů, které se připojují k výrazům už existujícím. Pro takové morfémy se užívá termín *afixy*; je to obecný termín pro označení *prefixů* (česky: předpony) a *suffixů* (přípony). Vzácněji se v některých jazycích vyskytují také *infixy*, tj. obdobné morfémy, které se však vkládají mezi dvě části slova základního. (27)

Suffixy jsou mimořádně častý, ekonomický a produktivní prostředek rozšíření slovní zásoby. Je třeba odlišovat je od koncovek. V obou případech jsou to morfémy, které stojí na konci slova a modifikují nějak jeho význam, avšak rozdíl je podstatný: koncovka označuje výhradně gramatické kategorie příslušného slova (např. *vod-a*, *vod-y*, *vod-u*, *vod-ám*, atd.) a nijak se netýká jeho významu lexikálního; suffix naopak určitým způsobem modifikuje lexikální význam (např.: *vod-a*, *vod-ička*, *vod-ní*, *vod-natý*, *vod-ník*, atd.). (28-29)

Také prefixy slouží k ekonomickému a progresivnímu rozšiřování slovní zásoby (např.: *nést* > *donést*, *nadnést*, *nanést*, *odnést*, *podnést*, *pronést*, *přenést*, *přinést*, *vnést*, *vynést*, *zanést*). (28)

Existuje také nesufixální způsob derivace, kdy se slova tvoří jenom přiřazením základu do jiného slovního druhu, jako např. česky *ohradit* > *ohrada*. (28)

Při odvozování patří často výsledný tvar k jinému slovnímu druhu než slovo základní. Tak např. od substantiva *voda* se odvodilo adjektivum *vodní*; takovému procesu se říká adjektivizace. Jindy se naopak od základního přídavného jména v procesu substantivizace odvozuje jméno podstatné (např.: *bílý* > *bílek*, *bělost*, *běloba*, *bělouš*). (28)

Odvozování je mimořádně produktivní způsob obohacování slovní zásoby. Podíváme-li se do slovníku kteréhokoli indoevropského jazyka, snadno zjistíme, že naprostou většinu uvedených hesel tvoří slova odvozená, kdežto slov základních, která už nelze odvodit od jiných, je poměrně omezené množství. (28)

Skládání nových slov (kompozice) je tvoření nových výrazů spojením dvou (nebo i více) slov; ta mohou být spojena souřadně (proces se nazývá koordinace, spojené členy jsou rovnocenné, např.: *zeměkoule*, *Československo*) nebo podřadné (subordinace, mezi spojenými větnými členy je vztah závislosti, např. *světlovlasý*, *mimořádný*, *pětikoruna*). (29)

Některé jazyky, např. angličtina, střídají kompozita (složeniny) typu football, seashell, waterfall, welcome, secondhand často s takovými, jejichž komponenty se v pravopise oddělují spojovníkem, jako např.: water-gate „stavidlo“, pocket-knife „kapesní nůž“, self-sufficient „soběstačný“, call-girl (prostitutka objednávaná telefonicky“, atd.: obě složky takových kompozic si zachovávají větší míru samostatnosti a tvoří tak přechod od víceslovných pojmenování k složeninám. (29)

Tvoření víceslovných pojmenování je proces podobný skládání, avšak výsledný tvar se skládá z několika formálně samostatných slov. Z hlediska sémantického se často jedná o vytvoření nedělitelného pojmu, a pak takové pojmenování, stejně jako složeniny, odpovídá po stránce obsahové pojmenování jednoslovnému; jako příklad mohou sloužit některé botanické názvy (*muchomůrka zelená, kozí brada luční*) nebo technické termíny (*parní stroj, kuličkové ložisko*). Jindy je vztah mezi jednotlivými složkami takového pojmenování volnější (*hlavní nádraží, vodní mlýn, jaderná elektrárna*), ale míru takové volnosti je obtížné posoudit. (29)

Tvoření frazeologismů je proces, jehož výsledkem jsou rovněž více nebo méně ustálené spojení slov, ale na rozdíl od víceslovných spojení – která v zásadě vytvářejí pomocí několika slov jediný pojem, jde u nich často i v rovině obsahové o ustálené spojení několika pojmů. (30)

Frazeologismy vznikají nejčastěji v hovorovém jazyce na základě metaforického přirovnání a postupně se mohou stát trvalou součástí daného jazyka. Charakteristické je pro ně to, že analýza jejich jednotlivých slov neumožňuje takovým frazeologickým konstrukcím porozumět, pokud neznáme skrytý přenesený význam takového spojení, které je dán konvencí a nevyplývá nutně z významu jejich jednotlivých částí... (např. *vzít nohy na ramena*). (30)

Přestože značná část frazeologických spojení a některá přísloví jsou záležitostmi příslušného jazyka, existují naopak taková, která jsou doložena např. už v některém klasickém jazyce a do ostatních byla často doslovně přeložena (např. *melioribus annis* – „v nejlepších letech“ – doloženo u Vergilia, *mens sana in corpore sano* – „ve zdravém těle zdravý duch“ – v Satirách dalšího latinského básníka Juvenala. (31)

V takovém případě se samozřejmě jedná o tvoření frazeologismů pouze v jazyce výchozím, v ostatních jde o výpůjčky. (31)

Zkracování (abreviace) je proces, při němž se z ekonomických důvodů zkracují zejména dlouhá a často užívaná slova nebo víceslovná spojení, jako jsou v psaném jazyce názvy měr a vah (cm, kg) chemických prvků (H, O), titulů (p., pí., dr., Ing.) a dalších výrazů (č., tel., fax, apod., např., tj., aj., atd.). (31)

Velmi užívané zkratky někdy slouží i jako základ pro odvozování nových slov (u nás dříve např. *estébák, eróhácká rekreace*, na Kubě *los cederistas* – příslušníci CDR, tj. *Comités de Defensa Revolucionaria* – „Výborů na obranu revoluce“). Může k tomu dojít i u výpůjček z cizích jazyků, pokud dostatečně v novém jazyce zdomácní (např.: *gestapák, odfaxovat, písíčko*). (31)

Výpůjčky z cizích jazyků jsou další způsob obohacování slovní zásoby; dochází k němu v důsledku politických, ekonomických a kulturních styků mezi zeměmi a národy. V zásadě je možné rozeznat dva typy výpůjček: z cizího jazyka se buď přejímá nový pojem a s ním i příslušné pojmenování (např. káva, čaj, motor, banka, šek, disketa, mobil) nebo se pojmenování už existujícího pojmu nahradí novým slovem. V prvním případě jde o přirozený proces obohacování slovní zásoby (její stránky obsahové i formální), v druhém případě často o pouhé nahrazování

dosud používaných výrazů cizími slovy, která jsou v módě (v současné češtině např.: kompjútr, shop).

Původní zásoba jazyka je ta, kterou zdědil z příslušného prajazyka: čeština z praslovanštiny, angličtina z prajazyka germánského, španělština z latiny a vietnamština z prajazyka austroasijského. Avšak čeština přejala značnou část slovníku také z němčiny, angličtina okolo 50% z latiny (většinou ovšem prostřednictvím francouzštiny), španělština asi 10% z arabštiny a vietnamština dokonce asi 80% z čínštiny; tyto změny vznikly vlivem různých historických okolností, jazyky si přejaté tvary přizpůsobily svým potřebám a dnes takové výrazy tvoří integrální součást jejich slovní zásoby do té míry, že si laik jejich cizí původ neuvědomuje.

Mnoho převzatých výrazů se objevuje v celé řadě jazyků (ty si je pouze přizpůsobují svým fonetickým a pravopisným systémům a někdy také posunují jejich původní význam). Jsou to tzv. *internacionalismy* (mezinárodní slova), e v ropském kontextu převzatá nejčastěji z řečtiny (např.: *česky* : *kytara, stadion, stalagmit, stoický, symbol, sympatický, teorie*) nebo z latiny (*autor, cirkus, diktatura, impuls, interpretovat, korupce, maturita, minuta, norma, operace, republika, senát, sociální, solární, solidní, škola*), případně nově vytvořená na základě těchto jazyků (*audiovizuální, injekce, telegram, televize*). (33)

Změny významu mají mezi ostatními jazykovými změnami poněkud zvláštní postavení: nemění se forma pojmenování, ale pouze jeho obsah. (31)

Zúžení významu lze pozorovat např. u výrazu pivo, který původně označoval jakýkoli nápoj – vše, co se pilo. Rozšíření naopak u pojmenování hlava – původně u lidí a zvířat, přeneseně např. i *hlava rodiny, hlava státu, hlava válců, hlávka salátu, hlavička hřebíku* atd. (34)

V lingvistice označuje tabuizace fakt, že se o jistých věcech ve společnosti raději nemluví (např. *záchod, rakovina, smrt, různé výrazy spojené se sexuálním životem*, atd.) (35)

1.25 Příklady: norma, internacionalismy

1.26 Tendence diferenciační a integrační

...platí nejen to, že se všechny slovanské jazyky vyvinuly z praslovanštiny, románské z latiny atd., ale i to, že prajazyky Slovanů, Germánů, románských národů a celé desítky a stovky dalších jazyků se vyvinuly z prajazyka indoevropského a jsou tedy příbuzné. (39)

Nabízí se otázka, co je příčinou takové postupné diferenciaci jediného jazyka do desítek a stovek jazyků různých. Vedle vnitřních vlivů, které jsou dány strukturou jazyka (např. každá změna v jeho systému může mít za následek celou řadu změn dalších), jsou to nepochybně především vlivy vnější, tj. vliv prostředí, ve kterém jazykovém společenství žije, a jazyků, s kterými přichází do styku. (39)

Takovým prvkům, které jazyk v novém prostředí převezme od předcházejících civilizací, se v lingvistické terminologii říká jazykový substrát¹ (opak superstrát²). (40)

Vedle tendence diferenciační, která způsobuje postupné rozrůznění jazyků, projevuje se v jejich vývoji také protichůdná tendence integrační. (40)

Integrační tendence se uplatňují velmi silně v moderní době. V národním měřítku zejména tak, že pomalu zanikají dialekty. Ty se udržovaly snadno zvláště v odlehlých oblastech, jejichž obyvatelé měli velmi omezené kontakty s okolím. V dnešní situaci, kdy lidé stále více cestují, mladá generace odchází do měst i do těch nejzapadlejších míst pronikl rozhlas a televize, jsou nářečí většinou majetkem už jen nejstarší generace a zaniknou s jejím odchodem. (40)

1.27 Vývoj jazyka u dítěte

V poměrně krátkém období od narození po dosažení asi pěti let je u něho možné pozorovat proces postupného vývoje jazyka od nulových znalostí až po rozvinutý současný jazyk, tedy do jisté míry proces podobný tomu, který se uskutečnil při vývoji jazyka a člověka vůbec, tj. v průběhu několika milionů let. Jsou zde samozřejmě jisté rozdíly, zejména fakt, že dítě se učí už hotovému systému: neprobíhají u něho změny, jejichž výsledkem současný jazyk je. Přesto jsou mezi ontogenezí řeči (jejím vývojem u jednotlivce) a fylogenezí (u lidstva) jisté shodné rysy. (41)

Především prochází dítě obdobím, kdy se ještě nedá hovořit o vývoji jazyka, ale spíše o jeho přípravě; je to tzv. prelingvistické období, které trvá přibližně rok a půl. Roční dítě sice zpravidla ovládá okolo deseti slov, ale ještě není schopno skládat je do vět. (41)

V prelingvistické období si dítě osvojuje především základní fonetické dovednosti a učí se postupně chápat slovo jako znak, tj. jinými slovy začíná si uvědomovat, že za určitou skupinou zvuků (hlásek) je ukrytý jistý význam. (41)

Teprve ve věku okolo přibližně osmnácti měsíců se dítě stává myslícím člověkem; projeví se to tak, že začne spojovat (nejprve dvě) slova do vět. (41)

Pokud jde např. o systém samohlásek, zvládne nejdříve neutrální samohlásku, která vzniká, když jsou mluvidla, kromě hlasivek v klidové poloze; později v souladu s principem maximálního kontrastu zvládne vokály a, i, u, tedy ty, které se maximálně liší místem artikulace a jsou i po stránce akustické nejsnadněji rozlišitelné, ještě později vokály e, o, a pokud má příslušný jazyk složitější systém samohlásek (zavřené a otevřené e, o jako italština, nosové vokály jako polština nebo mimořádně složitý systém jako francouzština,) postupně zvládá i ty složitější. (41)

Také slovní zásoba postupuje od nejjednodušších výrazů k složitějším; nejčastěji je první slovo mama, zvládnuté spolu s několika dalšími už v prelingvistickém období. (41)

O gramatických dovednostech se dá mluvit až později, ale také zde probíhá vývoj obdobně. Co se týká morfologie, zvládne dítě nejprve tvary 3. osoby jednotného čísla přítomného času a teprve později ostatní tvary (minulý čas dříve než kondicionál, atd.). Pokud jde o syntax, zvládne nejprve větu holou (podmět + přísudek, často ještě zkomolené tvary) a teprve postupně si osvojí rozvitou větu jednoduchou, souvětí souřadné slučovací (se spojkou a), později další druhy souvětí souřadného, a teprve nakonec souvětí podřadná (mnohem dříve zvládne spojku protože než např. přípouštěcí spojky i kdyby, i když; souvisí to úzce s mírou složitosti, která odpovídá takto vyjadřovaným vztahům). (42)

1.3 Mluvená a psaná podoba

1.31 Rozdíly mezi mluveným a psaným jazykem

Většina rozvinutých jazyků se vyskytuje ve dvou různých podobách: mluvené a psané. Mezi oběma podobami, i když se jedná o jeden a týž jazyk, existují značné rozdíly, a to jak z hlediska diachronního (vývojového, historického), tak i pokud jde o jejich současný stav, výstavbu textu z hlediska formy i obsahu, způsobu záznamu a přenosu, dosah jejich působení v prostoru a v čase, atd. (42)

Primární je podoba mluvená, která se rozvíjela postupně spolu s člověkem od samých počátků jeho existence, tedy po dobu několika milionů let, a stala se jedním z nejdůležitějších příznaků, kterými se člověk odlišil od ostatní neživé přírody. (42)

Naproti tomu psaná podoba je až sekundární a objevila se teprve poměrně nedávno; písmo vzniklo přibližně před pěti tisíci lety a jeho existence je tedy asi tisíckrát kratší než u mluveného jazyka. Navíc bylo jeho užívání zpočátku omezeno na několik málo starověkých civilizací a v nich na omezený počet jedinců. Jen velmi zvolna se pak rozšiřovalo do dalších zemí; k nám se dostalo až v 9. století v souvislosti s šířením křesťanství, mnoho jazyků písmo neznalo ještě na počátku 20. století a některé přírodní národy ho neznají dodnes. (42-43)

Písmo se stalo kritériem pro rozlišování doby historické, o které máme podrobné informace v dochovaných textech; co bylo před ní, je prehistorie, a naše informace o ní jsou mnohem skromnější, protože se opírají pouze o archeologické nálezy kosterních pozůstatků, nádob, šperků a zbraní, tedy o památky mnohem méně výmluvné než jsou dochované písemné zprávy. (43)

1.32 Vývoj písma

Když se v dávných dobách setkali příslušníci různých kmenů a nerozuměli si, protože mluvili různými jazyky, používali často doplňkové dorozumívací prostředky, jako jsou gesta, mimika a někdy také jednoduché obrázky. Z takových obrázků se později vyvinulo písmo, avšak považovat za určitý druh písma už tyto obrázky by nebylo správné; základní vlastností kteréhokoli znaku je totiž to, že označuje určitou jazykovou jednotku, buď celé slovo nebo slabiku nebo hlásku, kdežto primitivní obrázky neměly s žádným jazykem nic společného a vztahovaly se pouze k zobrazenému předmětu; ostatně právě proto a jen tak mohly sloužit k dorozumívání. (44)

Skutečné písmo vzniklo tehdy, když se obrázky přestaly vztahovat k příslušným předmětům a začaly se spojovat s jazykovými jednotkami, zpočátku s celými morfémy či slovy. Došlo k tomu nezávisle na sobě na několika místech na světě: ve starém Egyptě, Sumeru, Číně a v říši Mayů. Pro takové písmo se vžil název „ideografické“ nebo také „slovní“ a jeho charakteristické vlastnosti jsou tyto: znak (někdy i několik znaků) označuje slovo a pro každé slovo je tedy potřebný zvláštní znak; text je psán rébusovým způsobem. (44-45)

Zpočátku si jednotlivé znaky udržovaly podobu původních obrázků (takovému písmu se někdy proto říká „obrázkové“ nebo „piktografické“). Jako příklad mohou sloužit staré egyptské hieroglyfy. Protože se však v této fázi obrázky nevztahovaly k zobrazeným předmětům, ale k morfémům příslušného jazyka, začaly se stylizovat a zjednodušovat, takže např. u sumerského

klínového písma dnes už zřetelně rozeznáváme, z kterých obrázků se jednotlivé znaky vyvinuly. (45)

Rébusový způsob psaní byl později překážkou pro rozluštění takového písma, avšak v 19. století se podařilo rozluštit egyptské hieroglyfy i sumerské klínové písmo. Mayské hieroglyfy dosud nikdo spolehlivě nerozluštil. (45)

A konečně čínské písmo není třeba luštit, protože se jím píše bez přestávky až dodnes; i když doznalo po reformách různých změn, má v zásadě stále ideografický charakter, a proto používá tisíce různých znaků. (45)

Značné zjednodušení znamenalo písmo slabičné; vyvinulo se z ideografického tak, že příslušné znaky přestaly používat k označování celého morfému (slova) a začaly označovat pouze slabiku; úspornost tohoto systému je dána tím, že slabik je v každém jazyce, na rozdíl od slov, omezený počet (zpravidla několik stovek), a slabičné písmo proto vystačí s omezeným počtem znaků. (45)

Japonské písmo podobně jako další písma Dálného východu vzniklo zjednodušením čínského písma ideografického. (46)

Další výrazný krok k zjednodušení písma učinili Féničané ve 13. století př.nl. když s využitím egyptského a klínového písma vytvořili hláskovou abecedu: 22 písmen označujících hlásky. Od nich později převzali s úpravami tento ekonomický systém Aramejci (od nich pak Arabové a Hebrejci) a také Řekové, kteří abecedu doplnili o znaky pro samohlásky. (46)

Hláskové písmo je založeno na principu označovat znakem vždy jedinou hlásku (foném), a protože hlásek je v každém jazyku velmi omezený počet (nejčastěji okolo třiceti), jedná se o nejekonomičtější způsob psaní. (46)

Nejstarší slovanské písmo hlaholici sestavili věrozvěstové Konstantin a Metoděj v 9. století v rámci své mise do Velkomoravské říše. Čeština však převzala, pod vlivem němčiny, latinku. O něco později vznikla cyrilice byla sestavena na přelomu 9. a 10. století v Makedonii na základě velkých řeckých písmen a používali ji pravoslavní Slované. (47)

1.33 Ortografie a pravopisné reformy

...zvuková stránka jazyků podléhá neustálým změnám; to způsobilo, že se rozdíl mezi mluvenou a psanou podobou neustále prohlubovaly a i nadále prohlubují, protože písmo je konzervativní a na změny nereaguje. (47)

Jediným možným způsobem, jak přiblížit psanou podobu jazyka mluvené, je reforma pravopisu. Té ale brání různé okolnosti, jako je úcta k tradici apod., ale především si konzervativní postoj těch institucí, které o tom rozhodují. Kromě toho je prakticky neproveditelné, stejně jako v době zavádění písma, aby pravopis (ortografie³) dokonale odpovídal mluvenému jazyku. A i kdyby se to podařilo, byl by takový úspěch dočasný, protože v poměrně krátké době by se mluvená podoba jazyka díky neustálým změnám znovu od psané podoby oddálila. (47)

Mnoho reforem pravopisu bylo v různých jazycích navrženo a některé z těchto návrhů realizovány. Příkladem hluboké reformy je ta, kterou provedlo Turecko po první světové válce,

když nahradilo arabské písmo užívané od 13. století latinkou. Zasloužil se o to Kemal Atatürk (otec Turků) ve snaze poevropštit Turecko a eliminovat vliv islámu v administrativě, školství a soudnictví. (47-48)

Ve vietnamštině, která od 1. stol. př. n. l. přejímala čínské písmo (a s ním často i slovní zásobu), byla zavedena latinka reformou z r. 1910 kdy byl Vietnam francouzskou kolonií, i když se sporadicky latinka používala vlivem portugalských kolonizátorů už od 16. století. (48)

V českém pravopise byla poměrně radikální změna zavedena už na začátku 15. století a jejím autorem byl patrně Jan Hus. Místo spřežkového pravopisu (který se dodnes používá v polštině) byla zavedena diakritická znaménka. V posledních desetiletích se reformy omezily většinou na změny pravopisu několika slov cizího původu. Určitý konzervatismus se projevuje v tom, že se v pravopise uchovává dvojice písmen i/y, přestože se v mluveném jazyce už dávno přestaly příslušné hlásky rozlišovat. (48)

Pokud se pravopis nemění po dlouhou dobu, rozdíly mezi oběma podobami jazyka mohou být propastné, jak to dnes můžeme pozorovat např. v angličtině a ve francouzštině. (48)

1.4 Klasifikace jazyků

1.41 Počet jazyků a jejich uživatelů

Přesný počet jazyků dosud nebyl zjištěn a sotva ho kdy bude možné zjistit. Odhady se pohybují mezi 3500 – 7000 různých jazyků. (48)

...je často obtížné stanovit, zda se v daném případě jedná o různé jazyky nebo jen o dialekty jednoho jazyka. Přesné kritérium chybí a míra podobnosti nebo příbuznosti není rozhodující. Vždyť například mezi arabskými dialekty jsou mnohem větší rozdíly než mezi češtinou a slovenštinou, a přesto se všechny považují za dialekty jednoho jazyka – arabštiny. (48)

Z obecnějšího hlediska je pak za překážku třeba považovat fakt, že se počet jazyků neustále mění. Diferenciační tendence způsobuje, že jejich počet roste, a tendence integrační, že naopak klesá. (49)

Ještě v 16. století stála v Evropě na prvním místě francouzština se 14 miliony uživatelů a na dalších místech byla němčina (12), italština (10), španělština (9), angličtina (5) a konečně na šestém místě ruština (3 miliony). (50)

1.42 Genetická klasifikace

V 19. století jazykovědci zjistili, že přes velké rozdíly, které mezi jazyky existují, jde často o jazyky příbuzné, tj. takové, které se vyvinuly ze společenského prajazyka a jejichž rozdíly je třeba přičíst výhradně odlišným jazykovým změnám, které v nich v období několika staletí proběhly. (50)

Dnes se zpravidla uvádí dvacet rodin, do kterých je možno všechny jazyky světa na základě příbuznosti roztrždit. (50)

Genetická klasifikace jazyků (podle příbuznosti)

I. Indoevropské	Indoiránské, arménština, řečtina, balkánština, italické, románské, keltské, germánské, slovanské atd.
II. Baskičtina	Klasifikuje se odděleně, ale podle jedné ne zcela doložené teorie patří do skupiny kavkazské; Baskové prý byli kdysi dávno z Kavkazu vypuzeni a po delším putování se usadili v Pyrenejích; na podporu se uvádí značné podobnosti v mytologii
III. Kavkazské	Poměrně malý počet mluvčích, ale celkem asi 40 jazyků a celá řada dialektů; nejpočetnější gruzínština s pěti dialekty, dále např. abcházština, čerkeské jazyky, čečenština, dagestánské jazyky, atd.
IV. Vymřelé jazyky Přední Asie a Středomoří	Sumerština, iberština, etruština atd.; příbuznost s ostatními skupinami nebyla dosud prokázána, ale soudí se, že byly příbuzné s kavkazskými jazyky a iberština také s baskičtinou
V. Burušaskí	Okolo 40 000 uživatelů v jižním Pamíru a ve východním Hindúkuši; dosud nebyla prokázána jeho příbuznost s jinými asijskými jazyky
VI. Drávidské	Uživatelé původně v povodí Indu, pak vytlačeni árijskými kmeny, např. na Cejlon; nejrozšířenější jsou teluru, tamilština, malajálámština a kanara, které mají staré literární památky a dohromady více než sto milionů uživatelů
VII. Uralské	Dělí se na ugrofinské a samojedské; ugrofinské původně v povodí Volhy, pak se jedna část přemístila na západ, kde maďarština oddělila západní Slované od jižních; další skupina expandovala na sever, dnes finština a estonština, ale vlivem expanze východních Slovanů v 6. století zůstala celá řada ugrofinských jazyků, např. mordvinština, roztroušena mezi ruskými dialekty; několika samojedskými jazyky a dialekty mluví okolo 30 000 Samojedů v okolí ústí Jeniseje a v přilehlých oblastech Severního ledového oceánu
VIII. Altajské	Dělí se na turecké, mongolské a mandžusko-tunguzské; turecké byly původně domovem v dnešním Mongolsku, oddělily se čuvaština a jakutština; z tureckých kmenů povstali Hunové a Avarové a na troskách avarské říše ve 13. stol. turecká říše jižně od jezera Bajkal; ve středověku expanze na jihovýchod na Krym a do Malé Asie, ve 14. století na Balkán a do dnešního Maďarska, od 18. století zatlačování z evropského prostoru zpět do Malé Asie; dnes nejdůležitější osmanská turečtina, dále tatarština, azerbejdžánština, kirgizština, atd.; mongolské jazyky a dialekty vznikly po rozpadu Džingischánovy říše z původní společné mongolštiny; mandžusko-tunguzská skupina se skládá ze vzájemně už dost odlišných jazyků a dialektů roztroušených v rozlehlé oblasti Sibiře, Mandžuska, Sachalinu a pobřeží Japonského moře
IX. Korejšťina	Klasifikuje se odděleně, ale patrně se kdysi dávno oddělila od jazyků altajských; základem spisovného jazyka je soulský dialekt, ale až do konce 19. století se používala v této funkci čínština
X. Japonština	Klasifikuje se odděleně, ale spojuje přibližně rovným dílem prvky altajsko-korejské, austroasijské a paleoasijské; značně silné jsou také vlivy čínštiny, včetně kultury, umění i písma; spisovný jazyk od 6. století
XI. Paleoasijské	Čukotsko-kamčatské, eskymácko-aleutské, jenisejské, atd.; nejstarší

	skupina asijských jazyků a dialektů z oblasti východní Sibiře, Kamčatky, Sachalinu, Kurilských ostrovů atd.
XII. Indiánské	Podle odhadů původně více než dva tisíce jazyků; náznaky genetické klasifikace lze nalézt poměrně ojediněle; např. skupina uto-aztek-tano zahrnuje příbuzné jazyky z oblasti od Skalistých hor k hranicím Panamy, skupina tupi-garaní ovlivnila paraguayskou španělštinu a brazilskou portugalštinu; dosud převládá hledisko geografické, např. dělení na severoamerické, středoamerické a jihoamerické, případně andské, jako kečuánština, aymarština, atd.; sám pojem „indiánské jazyky“ je založen na geografickém hledisku: jsou to domorodé jazyky amerického kontinentu; přitom je prokázáno, že Indiáni jsou původu asijského; přešli přes Beringovu úžinu patrně v době, kdy byly obě pevniny ještě spojeny ledem; je tedy pravděpodobné, že jsou příbuzné s některými jazyky asijskými, i když to zatím prokázáno nebylo
XIII. Tibetočínské	Čínština je s více než miliardou uživatelů zdaleka nejrozšířenější jazyk na světě, její severní dialekty se značně liší od jižních; literární tradice jsou staré téměř tři a půl tisíce let a písmo převzaly v zjednodušené podobě četné národy jihovýchodní Asie; do tibetobarmské skupiny patří vedle tibetštiny a barmštiny drobné jazyky himalájské
XIV. Thajské	Nejrozšířenější thajština původně v jižní Číně, v 11. století vytlačena do Indočíny; kromě Thajska rozšířena i do sousedních zemí; druhá laština omezena na Laos; thajské jazyky mají četné dialekty, písmo vytvořené na indickém a částečně čínském základě; nové laoské písmo bylo vytvořeno v 50. letech 20. století, do vyhlášení nezávislosti byla úředním jazykem francouzština
XV. Austroasijské	Vietnamština, khmérština a desítky dalších jazyků; podle některých názorů patří vietnamština do skupiny tibetočínské se silnými vlivy austroasijského substrátu; v khmérštině silné vlivy sanskrtu a sousedních jazyků
XVI. Austronéské	Velký počet indonéských a polynéských jazyků asijského původu, které se po moři rozšířily na ostrovy Indického a Tichého oceánu
XVII. Papuánské	Velmi početné drobné domorodé jazyky na Nové Guineji a okolních ostrovech, částečně zanesené i do Austrálie
XVIII. Australské	Četné domorodé jazyky Austrálie, kdes postupně zanikající; starší paleoaustralské na jihu, mladší neoaustralské na severu, ale přechody mezi nimi jsou pozvolné; mluví se zde o řetězové příbuznosti, kdy sousední vesnice si ještě dobře rozumějí, ale na obou koncích řetězce jde o jazyky už velmi rozdílné
XIX. Semitoamitské	Z prajazyka semitského se v 3. tisíciletí př. n. l. vyvinula akkadština, kanánština – z ní pak hebrejština a feničtina – dále aramejština, arabština a etiopské jazyky v čele s amharštinou; do skupiny amitské patří stará egyptština a jazyky berberské, kušitské, čadské)
XX. Africké	Podobně jako u indiánských, jt. amerických, se zde uplatňuje hledisko geografické; starší náznak genetického třídění; bantuské jazyky, velmi početné jazyky černé Afriky – celá střední a značná část jižní Afriky, nejpočetnější svahilština; od šedesátých let nové třídění podle příbuznosti: konžsko-kordofánské, nilsko-saharské, khoisanské; do poslední skupiny patří primitivní jazyky Bušmenů a Hotentotů, někdy také klasifikované jako paleoafrické

Toto rozdělení do dvaceti skupin příbuzných jazyků má některé závažné nedostatky. U některých rodin se jedná o skutečně prokázanou příbuznost, u jiných, které nebyly dosud dostatečně prozkoumány nebo u nichž je hledání prajazyka zvláště obtížné, byla použita jiná kritéria než hledisko genetické. Tak např. u jazyků indiánských, afrických a konec konců i kavkazských bylo použito hledisko geografické, a některé jazyky, jako baskičtina, burušaskí, korejština, japonština nebo vymřelé jazyky Přední Asie, byly jako tzv. izobáty zařazeny do samostatných skupin jen proto, že chybí přesvědčivé důkazy o jejich příbuznosti s jinými rodinami (vzhledem k tomu, jak pronikavé změny v jazycích probíhají a jak krátké období jejich vývoje často známe, je to vcelku pochopitelné). Je proto třeba považovat toto rozdělení za provizorní řešení, které bude ještě nepochybně upravováno v závislosti na pokračujícím výzkumu. (53)

Zde si ale chceme ještě podrobněji všimnout jazyků indoevropských, které byly dosud prozkoumány nejlépe. Je to celá řada jazyků, které se dělí do dvanácti podskupin. (53)

Rozdělení indoevropských jazyků do dvanácti podskupin (vymřelé jazyky jsou označeny hvězdičkou)

1. Indoíránské	*Sanskrt, *prákrty, *avesta, hindština, bengálština, cikánština, perština, tádžiština, atd.
2. Arménština	*stará a nová
3. Řečtina	*stará a nová
4. Balkánské	Albánština, atd.
5. Italické	*latina, *oskičtina, *umberština, atd.
6. Románské	Francouzština, okcitanština, katalánština, španělština, portugalština, italština, rétorománské jazyky, rumunština, moldavština, atd.
7. Keltské	Irština *stará a nová, velština, bretonština, atd.
8. Germánské	*gótština, angličtina, němčina, holandština, dánština, švédština, norština, islandština, atd.
9. Baltské	*pruština, litevština, lotyština
10. Slovanské	*staroslověnština, bulharština, srbochorvátština, slovinština, čeština, slovenština, polština, ukrajinština, ruština, běloruština
11. *Anatolské	*chetitština, *luvijština, atd.
12. *Tocharské	*tocharština A a B

Vývoj a klasifikace slovanských jazyků

Prajazyk slovanský	Západní	Lužické	Hornolužická srbština Dolnolužická srbština	
		Lechické	Polština Polabština Kašubština Severní slovinština	
			Česko-slovenské	Čeština Slovenština
			Jižní	Jihozápadní
		Jihovýchodní		Makedónština Bulharština

	Východní skupina	Ruština
		Běloruština
		Ukrajina

Členění češtiny

Spisovný jazyk	Poněkud uměle vytvořený, jednotný a vysoce kodifikovaný útvar; závazný pro oficiální styk (zvláště písemný)
Obecná čeština	Běžný hovorový jazyk užívaný v každodenním životě, s určitými rozdíly např. mezi Čechy, Moraváky a Slezany (vliv dialektů)
Dialekty	Geograficky členěné útvary, např. dialekt východočeský, jihočeský, slovácký, hanácký, ostravský; vyšší útvar: interdialekt (spojuje prvky několika dialektů); nižší útvary: subdialekty (nářečí menších oblastí, někdy i jednotlivých vsí), např. určické nářečí
Sociolekty	Sociálně členěné útvary, např. studentský slang, mluva horníků, jazyk sportovců, vojáků apod.
Funkční styly	Odpovídají situaci, v níž dorozumívání probíhá (styl slavnostní, kultivovaný, úřední, střední, hovorový, neformální, lidový, familiární, intimní)
Idiolekt	Souhr jazykových prostředků jednotlivce (je individuální, neopakovatelný)

...dialekty některých jazyků jsou už tak diferenciované, že se jejich mluvčí mezi sebou nemohou dorozumět. Taková situace je např. v čínštině mezi severními a jižními dialekty, a navíc i jižní dialekty jsou často vzájemně nesrozumitelné. (56)

Klasický jazyk koránu se zformoval na podkladě několika dialektů v 7. a 8. století, a když se arabština rozšířila z Arabského poloostrova do mnoha nových území, stal se nositelem vyspělé muslimské civilizace a kultury; jeho mimořádně bohatá literatura – krásná, vědecká a filozofická – ovlivnila příznivě i evropskou a asijskou kulturu a z jazyka byly převzaty mnohé výpůjčky do slovní zásoby mnoha jazyků světa. Dnešní hovorová arabština se po stránce fonetické i gramatické jednak liší od klasické i od moderní spisovné arabštiny, jednak se rozčlenila do dialektů, které jsou i mezi sebou velmi odlišné a v některých případech navzájem zcela nesrozumitelné; zasloužily se o to do značné míry různé substráty, s nimiž přišla arabština v různých oblastech do styku. V některých zemích, zvláště silně např. v Egyptě, pronikají dialekty v současné době i do literatury, rozhlasu a televize. (57)

Členění arabštiny do dialektů (hledisko geografické)

1. Dialekty Arabského poloostrova a ostrovů Indického oceánu	Madagaskar, Zanzibar, Komorské ostrovy
2. Irácké dialekty	bývalá Mezopotámie
3. Dialekty Střední Asie	Buchara, silné vlivy íránské a turecké
4. Syrský dialekt	užívají ho často i příslušníci národnostních menšin: Kurdové, Arméni, Čerkesové, Turkmeni a Asyřané
5. Egyptsko-súdánský dialekt	vliv koptštiny
6. Severoafrické dialekty	Libye, Tunisko, Alžírsko, Maroko – nejvíce odlišné od ostatních i mezi sebou, vlivy berberských a jiných substrátů
7. Maltština	Silně romanizovaná arabština na Maltě

8. Vymřelé arabské dialekty	ze Sicílie, Andalusie, apod.
9. Tekrur	arabský pidgin (kreolizovaný smíšený jazyk, který se používá k dorozumívání v oblasti jižně od jezera Čad

1.43 Nostratická teorie

Už od počátku 20. století se sporadicky objevovaly úvahy o tom, že některé tradičně rozlišované rodiny jazyků jsou ve skutečnosti příbuzné i mezi sebou navzájem. Tyto úvahy v 60. letech vyústily tzv. nostratickou teorií. Jeden z jejích hlavních propagátorů – *V.M. Illič-Svityč* zemřel už v roce 1966. (57)

Stručně řečeno je teorie založena na porovnávání rekonstruovaných jazyků a hledání takových paralel ve slovníku i gramatice, které by mohly vést k závěru, že i tyto prajazyky byly ve skutečnosti příbuzné, neboť se vyvinuly ze společného prajazyka. (57-58)

Dnešní stav nostratické teorie je provizorní; vzhledem k pronikavým fonetickým i ostatním změnám, které v jazycích neustále probíhají, a s přihlédnutím k tomu, že se jedná většinou o rekonstrukce a porovnávání takových prajazyků, kterými se mluvilo v dobách dávno minulých, o kterých často téměř nic nevíme, je taková skepse na místě. (58)

Nostratická teorie má nepochybně souvislosti s protikladnými teoriemi o původu jazyka, z nichž jedna, monogenetická, tvrdí, že se jazyk vyvinul na jediném místě na světě a odtud se rozšířil do všech ostatních částí a diferencoval do všech existujících jazyků, zatímco druhá, polygenetická, soudí, že jazyk (a tedy i člověk) vznikl na několika místech nezávisle na sobě. (58)

1.44 Typologická klasifikace

Typologie...třídí jazyky pouze na základě typů jejich gramatiky (zvláště pokud jde o stavbu a způsob spojování morfémů). Jazyky i velmi blízce příbuzné a sousední mohou náležet k rozdílným typům a naopak k jednomu a témuž typu často patří jazyky velmi vzdálené v prostoru, u nichž nemůže přicházet v úvahu žádný kontakt a patrně ani žádná příbuznost. (59)

Několik návrhů typologické klasifikace se objevilo už dříve, např. u Wilhelma von Humboldta na začátku 19. století, ale na vědecký základ postavil morfologickou typologii zejména člen tzv. pražské školy Vladimír Skalička při rozboru maďarské gramatiky v r. 1929. Od té doby se k ní vyslovila řada dalších lingvistů a její terminologie není vždy jednotná. (59)

Základní dělení klasifikuje jazyky na ty, které používají afixů a kterých je naprostá většina (v tomto případě jde o afixy v širším smyslu, protože se zde zahrnují nejen slovtvorné prefixy a sufixy, ale také gramatické koncovky), a na ty, u nichž afixy neexistují, slova v nich mají neměnnou podobu kořenů, nová pojmenování se mohou tvořit pouze jejich skládáním a gramatické vztahy se vyjadřují jednak pomocí slovosledu, jednak s využitím různých jiných prostředků (lexikální nebo gramatický význam se u jinak stejných slov rozlišuje např. pomocí rozdílných tónů a intonace). Tento typ jazyka se označuje jako **amorfní** nebo **izolační** a kromě několika západoafrických jazyků k němu v čisté podobě patřila i klasická čínština, která ale v moderní době obsahuje i prvky typu aglutinačního. (59-60)

Všechny tyto jazyky se dají rozdělit na aglutinační a flexivní. Mezi oběma skupina je zásadní rozdíl daný povahou afixů a způsobem jejich připojování k slovnímu základu (kořenu).

U jazyků **aglutinačních** (lat. agglutinare znamená přilepovat) odpovídá každé kategorii jeden jediný afix (např. v turečtině –ler- označuje plurál a –in- genitiv) a ke slovnímu základu se připojuje tolik afixů, kolik kategorií je třeba označit. (60)

Naproti tomu u jazyků **flexivních** se jedna a táž kategorie označuje střídavě různými afixy (např. v češtině nominativ plurálu u substantiv *muži, pánové, stroje, domy, písně, kosti, města, kuřata*, atd., u adjektiv *velcí, velké, velká*, u zájmen ukazovacích *ti, ty, ta* atd.), a naopak jeden a týž afix může označovat střídavě různé kategorie a u jednotlivých slovních základů většinou všechny najednou; tak např. –e u tvaru stroje označuje buď jednotné číslo, mužský rod a druhý pád, nebo množné číslo a první nebo čtvrtý pád. (60)

Flexivní jazyky se dále dělí do tří skupin, z nichž typ **syntetický** byl běžný v prajazyce indoevropské, v klasických jazycích, jako je sanskrt, řečtina a latina (deklinace u jmen, konjugace u sloves), a pokud jde o moderní jazyky, udržel se např. v jazycích slovanských (skloňování, časování). (60-61)

Naproti tomu některé jazyky, jako např. angličtina nebo francouzština, přešly v důsledku hláskových změn (zvláště redukce na konci slova) postupně k typu **analytickému**, v němž je běžné označovat gramatické kategorie zvláštními pomocnými slovy (vlastně volnými morfém⁴), protože původní koncovka byla zredukována do té míry, že už je přestala označovat. (61)

Třetí skupinu jazyků flexivních tvoří tzv. jazyky **polysyntetické** (používá se také termín „inkorporující“ a někteří badatelé rezervují termín „polysyntetické“ pro jazyky bez afixů); patří mezi ně např. některé jazyky paleoasijské, indiánské a kavkazské. Syntéza se v tomto případě týká větších celků; tak např. k slovesu se mohou vázat afixy označující i zájmena a dokonce i substantiva⁵; vznikne tak často velmi dlouhé slovo, které zahrnuje podmět, přísudek, přímý předmět, atd., a odpovídá tak celé rozvité větě. (61)

Neexistují ale čisté typy jazyků, spíše platí, že v každém jazyce jeden typ převládá a další se vyskytují v menší míře. (61)

...typ jazyka není něco stabilního či trvalého: klasická čínština byla výrazně amorfní či izolační, v moderní čínštině se uplatňuje i aglutinace; jazyky ugrofinské byly původně převážně aglutinační, v současné době se v nich objevují i prvky flexivní; latina byla výrazně syntetická, románské jazyky většinou stojí na přechodu od typu syntetického k analytickému, ve francouzštině už převládl typ analytický, i když v psané podobě se u slovesa často ještě dochovaly prvky syntetické. (62)

Typologická klasifikace jazyků má z teoretického hlediska význam v tom, že ukazuje, jaké rozdíly mohou být mezi jazyky, pokud jde o stavbu pojmenování (slov) a o označování slovotvorných i gramatických kategorií. Její praktický význam pak lze vidět zejména v tom, že nás připravuje na možné zásadní odlišnosti, s nimiž se můžeme setkat při studiu cizích jazyků. (62)

1.5 Systém a struktura jazyka

1.51 Pojem a struktura systému

Pojem struktury a systému zavedl do lingvistiky jazykový strukturalismus, tj. směr, který se rozvinul v první polovině 20. století a značně ovlivnil současnou lingvistiku. (63)

Přirozené jazyky patří mezi velmi složité systémy a je u nich možné rozlišit celou řadu dílčích podsystémů (rovin, plánů), z nichž každý obsahuje jisté základní jednotky a je nějakým způsobem strukturován (uspořádán, organizován), včetně toho, že může obsahovat další podsystémy. U jazyka mluvíme např. o systému či plánu fonologickém, gramatickém a lexikálním, ale plán gramatický se skládá z roviny morfologické a syntaktické, v rámci morfologické roviny je možno rozlišit systém slovesných časů atd. (63)

1.52 Struktura slova (výrazu)

...“slovo“ je laický termín, s nímž jsou v lingvistice spjaty četné problémy. (63)

...v lingvistice se dává přednost jiným termínům, jako jsou např. názvy „výraz“, „tvar“, „pojmenování“, „lexikální jednotka“ nebo „moném“⁶. (63)

...u roviny lexikální platí, že každá lexikální jednotka kteréhokoli jazyka se zpravidla skládá z morfémů, tj. minimálních jednotek, které jsou nositeli významu. Výjimku tvoří pouze jazyky amorfní či izolační, v nichž lexikální jednotkou je neměnný slovní kořen. (63-64)

1.53 Struktura věty

Obecný závěr: pojmy „systém“ a „struktura“ se částečně překrývají a někdy se proto nerozlišují; jejich rozdíl je možné vyjádřit takto: systém je souhrn určitých jednotek, mezi kterými existují vztahy vzájemné závislosti, jsou tedy uspořádány a u takového systému můžeme mluvit o jeho struktuře; u složitějších systémů, jako jsou např. přirozené jazyky, mohou být strukturovány i jejich jednotky; struktura takových jednotek je dána tím, že se dají rozložit na jednotky menší, mezi kterými rovněž existují jisté vztahy. (65)

Tak např. text se dá rozložit na věty, věty na lexikální jednotky (slova), lexikální jednotky na morfémy (minimální nositele významu) a morfémy na fonémy (ty už samy o sobě význam nemají, ale jsou schopny ho rozlišit). (65)

1.6 Lingvistika, její vývoj a metody

1.61 Prehistorie

1.62 Tzv. předvědecké období

Do tohoto období lingvistiky se zpravidla řadí její dlouhý vývoj počínaje od pravěkých říší přes tisícileté období středověku a několik staletí novověku až do začátku 19. století. Označení „předvědecká“ lingvistika je sporné, protože tehdejší názory prostě odpovídaly soudobému stavu vědy a některé jsou v souladu dokonce i s dnešní vědou (např. teorie staroindických gramatiků a fonetiků). (66-67)

Ze starověkých říší a civilizací se otázkám jazyka věnovaly systematicky pouze Indie, Řecko a Řím. Z Indie se dochovala vůbec nejstarší gramatika, v níž Pánini ve 4. st. př. n. l. popsal sanskrt, tj. jazyk nejstarších indických literárních památek. (66)

Nejstarší řeckou gramatiku napsal ve 2. st. př. n. l. Dionysios Thrácký a rozlišil v ní např. osm slovních druhů takovým způsobem, že jeho klasifikace v podstatě platí dodnes. (66)

Římané mnoho nového v oblasti jazykovědy nevymysleli, ale aplikovali poznatky svých řeckých předchůdců na latinu. (66)

Poznatky řeckých i římských předchůdců shrnul Priscianus ve svém podrobném popisu latinské fonetiky a gramatiky. Jeho dílo pak sloužilo po celé tisícileté období středověku (do 15. století) jako nepřekonatelný vzor a základní příručka jednoho ze sedmi svobodných umění, totiž gramatiky (rozumí se latinské). (66)

Pro renesanci je z hlediska lingvistiky nejdůležitější fakt, že skoncovala s výhradním zájmem o klasickou latinu a začala zkoumat i živé současné jazyky. (66)

Chronologie hlavních událostí v dějinách lingvistiky

STAROVĚK	hláskové písmo, nejstarší gramatiky
13. st. př. n. l.	Féničané – hláskové písmo (znaky pro souhlásky)
4. st. př. n. l.	Pánini – nejstarší dochovaná gramatika (sanskrt)
2. st. př. n. l.	Dionysios Thrácký – první řecká gramatika
5. st. n. l.	Priscianus – latinská gramatika
STŘEDOVĚK	gramatika (latiny): jedno ze sedmi svobodných umění
7. st.	Isidor Sevilský – „Etymologie“
8. st.	Basra – gramatika a fonetika klasické arabštiny
12. st.	Neznámý islandský autor poprvé popisuje živý jazyk
10 – 14. st.	Spor o univerzálie (nominalisté a realisté)
OD RENESANCE DO 18. STOLETÍ	zájem o živé jazyky
1492	Nebrija – první gramatika moderního živého jazyka
16. – 18. st.	Další gramatiky moderních jazyků, i exotických; reformy pravopisu; těsnopis; zájem o původ jazyka
1631	Komenského „Janua“ – metodika výuky cizím jazykům
1660	Gramatika Port-Royal – racionalismus
19. STOLETÍ	srovnávací a historická gramatika (vědecké metody)
1811 – 19	R. Rask, F. Bopp, J. Grimm – základní díla
20. léta	W. von Humboldt – jazyk odráží „národního ducha“
20 – 60. léta	Genetická klasifikace jazyků; rozvoj fonetiky

50 – 60. léta	A. Schleicher – biologie; rekonstrukce prajazyka i.e.
od 70. let	Mladogramatikové – fonetické změny; vyvrcholení Nové směry – dialektologie, kazaňská škola atd.
1. polovina 20. STOLETÍ	strukturalismus
1907 – 16	F. de Saussure – obecná jazykověda; ženevská škola
1926 – 39	Pražská škola – Mathesius, Jakobson, Trubeckoj, atd.
30 – 50. léta	Kodaňská škola – Hjelmslevova glosémantika; metajazyk
20 – 50. léta	Deskriptivismus v USA – E. Sapir, L. Bloomfield, atd.
2. polovina 20. STOLETÍ	pomezí disciplín
Od 50. let	Matematická lingvistika – kvant., algebr., počítačová Psycholingvistika – myšlení, bilingvismus, řečová činnost Neurolingvistika – poruchy řeči a typy afázií Sociolingvistika – sociální faktory řeč. č.; jaz. politika
Od 60. let	Sémiotika – věda o znakových systémech; teorie významu
Od 70. let	Pragmatický obrat – důraz na „parole“ (promluvu, řeč) Textová lingvistika – základní jednotka jazyka: text Kognitivní věda – interdisciplinární věda o poznávací činnosti

1.63 Srovnávací a historická gramatika 19. století

Na začátku 19. století se v Dánsku a zejména v Německu rozvinula srovnávací a historická gramatika, tj. směr, který zahájil období moderní vědecké lingvistiky. Podnětem k jeho vzniku se stalo tzv. „objevení“ sanskrtu, tj. dávno vymřelého jazyka staroindických historických památek. Ten byl sice znám už odedávna, avšak teprve v tomto období si jazykovědci uvědomili, že velké množství podobností mezi sanskrtem a moderními evropskými jazyky, tj. mezi útvary tak značně vzdálenými v čase a prostoru, nemůže být dílem náhody. (68)

Srovnávací a historická gramatika se zajímala výhradně o jazykový vývoj a měla v jazykovědě téměř až do konce 19. století monopolní postavení (výjimkou byl pouze Wilhelm von Humboldt, který věnoval pozornost i živým současným jazykům). V poslední čtvrtině 19. století vyvrcholily její teorie v tzv. mladogramatické hnutí, jehož představitelé shrnuli výsledky srovnávací a historické gramatiky v několika monumentálních dílech (např.: H. Paul: Principy dějin jazyka, 1880; K. Brugmann – B. Delbrück: Základy srovnávací gramatiky indoevropských jazyků, 1886-1900). (68)

1.64 Strukturalismus

O zavedení...termínu „struktura“... se zasloužil především švýcarský lingvista Ferdinand de Saussure několika cykly přednášek z obecné lingvistiky na ženevské univerzitě v letech 1907-1911. Jeho žáci pak v roce 1916, tj. tři roky po jeho smrti, vydali souhrn těchto přednášek pod názvem „Kurs obecné lingvistiky“ a stali se spolu s ním představiteli ženevské školy. Ze svého učitele tak udělali zakladatele lingvistického strukturalismu. (69)

Hlavní zásady tohoto směru jsou tyto:

- a) jazyk je systém, jehož jednotky jsou vzájemně závislé;
- b) u jazyků je možné a potřebné zkoumat nejen jejich vývoj; vedle diachronního hlediska je třeba uplatňovat také hledisko synchronní, tj. zkoumat jazykový systém jako celek v určitém okamžiku jeho vývoje;
- c) v jazyce je třeba rozlišovat dvě složky: *langue* (jazyk v užším smyslu), tj. souhrn všech jednotek a konvenčních pravidel, tedy majetek celého jazykového společenství, a *parole* (promluvu), tj. konkrétní sdělení, které vysloví konkrétní mluvčí (samozřejmě na základě znalosti *langue*), tedy jev individuální;
- d) jazykový znak se skládá ze dvou složek: *signifiant*, tj. složku označující, jinak také zvukový obraz nebo konvenční sled hlásek či formální stránka znaku, a *signifié*, tj. složka označovaná, jinak také pojem, tedy význam či obsahová stránka znaku.

Na Saussurovy teorie navázaly brzy další strukturálně zaměřené školy a směry, které si pak až do 60. let udržovaly v lingvistice dominantní postavení. Nejdůležitější byla škola pražská, kodaňská a také americký strukturalismus, který se ale zformoval samostatně a od evropského se v některých ohledech liší. (69)

Klasické období pražské školy je vymezeno lety 1926-1939. V tomto poměrně krátkém období došlo v Praze k plodné spolupráci našich i několika zahraničních lingvistů. Z našich to byl především Vilém Mathesius, zakladatel školy a předseda Pražského lingvistického kroužku, a dále Bohuslav Havránek, Josef Vachek, Vladimír Skalička a další. Mezi zahraničními členy vynikli zejména ruští emigranti Roman Jakobson a Nikolaj Sergejevič Trubeckoj. Charakteristickým rysem pražského strukturalismu byl především důsledný funkční přístup k jazykovým jevům a často i uplatňování funkčního hlediska v jiných oborech (literatura, estetika, folklór apod.). Trvalým přínosem pro moderní lingvistiku byly zejména Mathesiova teorie o aktuálním členění větěném, Skaličkova jazyková typologie, Trubeckého fonologie a Jakobsonova teorie příznakovosti, známá též jako binarismus. (69-70)

Kodaňská škola vznikla o málo později a jejím hlavním představitelem byl Louis Hjelmslev. Ve své glosémantice se pokusil vytvořit s použitím logiky a matematiky abstraktní teorii, kterou by bylo možno použít při rozboru kteréhokoli přirozeného jazyka, případně i jiných sémiologických systémů. Přínosné je jeho rozpracování termínu a pojmu metajazyk. (70)

Americký strukturalismus, jinak také deskriptivismus, se od evropského lišil důrazem na antropologii; jeho hlavními představiteli byli Edward Sapir a Leonard Bloomfield. Američtí lingvisté se vedle angličtiny věnovali především studiu indiánských jazyků. S tím souvisí i fakt, že u nich převažuje hledisko synchronní (u indiánských jazyků, které neznaly písmo, se nedochovaly žádné texty, proto ani nebylo možné zkoumat jejich starší podobu a jejich vývoj). Dalším charakteristickým rysem deskriptivismu je důraz na zkoumání jazykové formy a odhlédnutí od lexikálního obsahu (významu), a také snaha aplikovat při výzkumu matematické metody. Trvalým přínosem je např. teorie bezprostředních složek, kterou využil později i Noam Chomsky ve své generativní gramatice. (70)

1.65 Moderní pomezí disciplín

Strukturalismus měl až do šedesátých let v lingvistice dominantní postavení a v Evropě si značný vliv udržuje dodnes. Přesto je ale možné pozorovat už od 50. let určitý přesun k tzv. moderním pomezím disciplínám.

Tímto termínem se označují takové disciplíny, v nichž se kombinují metody lingvistické s metodami některých jiných oborů. Patří k nim zejména matematická lingvistika, psycholingvistika, neurolingvistika, sociolingvistika, etnolingvistika, a také sémiotika a filozofie jazyka, které však už mají mnohem delší tradici. Tyto pomezí disciplíny v druhé polovině 20. století v lingvistice převládly. Termín „pomezí“ nelze chápat jako „okrajový“. Jde naopak o jev, který převládl ve světě vůbec a je založen na tom, že jednotlivé tradiční vědní disciplíny se v druhé polovině 20. století často kombinují mezi sebou a stojí tedy na pomezí vědních oborů tradičních. V lingvistice druhé poloviny 20. století stojí tyto disciplíny v samém centru jejího zájmu. (70-71)

Matematická lingvistika se zpravidla dělí na kvantitativní a algebraickou; jejich aplikací v praxi je pak lingvistika strojová (dnes především počítačová). Kvantitativní či statistické metody se používaly v lingvistice sporadicky už od počátku 20. století, ale v 50. letech dostaly nový impuls v podobě tehdy nové teorie informace a teorie komunikace, které zavedly do lingvistiky takové termíny jako např. entropie, redundance, bit a šum. (71)

Algebraická lingvistika je název pro takové teorie, které se opírají o jiné matematické teorie než jsou metody kvantitativní. Velmi reprezentativním příkladem je transformační a generativní gramatika Noama Chomského, která na konci 50. let náhle vytlačila deskriptivismus a zaujala v americké lingvistice neotřesitelné centrální postavení. (71)

Strojová lingvistika aplikuje poznatky teoretických disciplín v praxi a jejím hlavním oborem je strojový překlad, tj. jinými slovy překlad textů z výchozího do cílového jazyka pořízený pomocí počítače. (71)

Psycholingvistika od 50. let několikrát změnila směr a oblast svých zájmů a zabývala se postupně velmi různými tématy, která nějak souvisejí s lidskou psychikou a jazykem. Mezi taková témata patří např. otázky bilingvismu, procesu porozumění a zapamatování, zvládání mateřského jazyka u dítěte a cizího jazyka u dospělých, uspořádání a kapacity lidské paměti apod., ale často se do ní zahrnují i takové disciplíny jako je pragmalingvistika, teorie řečové činnosti, textová nebo kognitivní lingvistika, tedy vesměs obory, které se někdy už považují za samostatné. (71)

Neurolingvistiku pěstují daleko více neurologové než lingvisté. Studuje afázie a jiné poruchy řeči a jejím cílem je především odstraňovat nebo alespoň minimalizovat jejich následky. (71)

Sociolingvistika zkoumá jazyk v závislosti na složení společnosti. Zajímá se o to, jak se příslušnost mluvčího k různým společenským skupinám a vrstvám projevuje v jeho jazyce. Podařilo se jí také popsat, jak se jazykové změny v příslušném společenství šíří, které vrstvy a skupiny obyvatel jsou jejich nositeli apod. (72)

Etnolingvistika studuje jazyky přírodních kmenů a národů v souvislosti s každodenním životem, zvyky, mytologií apod. Nejvýznamnější teorie, která v jejím rámci vznikla, je hypotéza Sapira a Whorfa; důraz klade na mimořádný význam jazyka v procesu poznávání světa a na různé chápání světa dané různými mateřskými jazyky. (72)

1.7 Dělení lingvistiky

1.71 Kritéria pro dělení lingvistiky

Lingvistika, česky také jazykověda, je věda, která se zabývá jazykem. Protože je ale jazyk velmi složitý útvar a také z toho důvodu, že jazyků existuje velké množství, dělí se lingvistika do řady dílčích disciplín. Pro takové dělení máme k dispozici dvě základní hlediska: 1) kterými jazyky se dílčí disciplína zabývá; 2) kterou složku jazyka studuje. (72)

1.72 Hlavní lingvistické disciplíny

Tři hlavní složky jazyka jsou jeho zvuková podoba, gramatika a slovní zásoba. Proto se hlavní jazykovědné disciplíny zpravidla považují ty, které je zkoumají. Jsou to **fonetika** a **fonologie**, které studují zvukovou stránku jazyka, **morfologie** a **syntax**, které zkoumají jeho gramatiku, a konečně **lexikologie** a **sémantika**, které se věnují především studiu jeho slovní zásoby. (72)

1.73 Další disciplíny

Některé z ostatních oborů už tradičně zkoumají určité specifické stránky jazyků, jako je tomu např. u **etymologie**, která se zabývá původem jednotlivých slov, nebo **dialektologie**, která studuje jednotlivá nářečí a zpracovává lingvistické atlasy, případně **stylistika**, která zkoumá buď styl jednotlivých autorů nebo také tzv. funkční styly, tj. používání různých jazykových prostředků v závislosti na funkci, kterou má příslušná výpověď plnit. (73)

2.1 Fonetika

2.11 Vývoj fonetiky

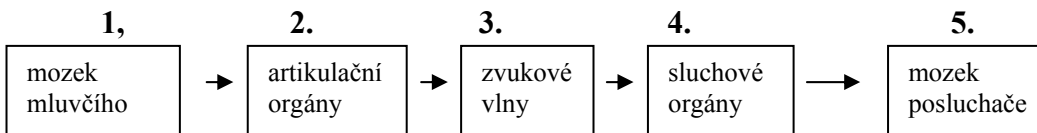
Dalek největší pozornost ve starověku věnovali mluvené řeči Indové při popisu sanskrtu. Dochovaly se práce (od 4. st. př. n. l.), v nichž popsali výslovnost jednotlivých slov a textů; všímali si toho, jak se slabily a hlásky artikulují, a dospěli na tomto základě ke klasifikaci hlásek, které se Evropa přiblížila až v první polovině 19. století, a to ještě do značné míry pod vlivem staroindických prací. (75)

Středověk se o zvukovou stránku jazyka moc nezajímal. (75)

K rozhodujícímu obratu došlo na počátku 19. století jednak v souvislosti s nástupem srovnávací a historické gramatiky, jednak s nástupem přírodních věd. Srovnávací a historická gramatika si vyžádala objasnění fonetických změn a tím i dokonalý popis jednotlivých hlásek, zvláště jejich tvoření (artikulace); bouřlivý soudobý rozvoj přírodních věd, zejména anatomie, fyziologie a akustiky, pak takový dokonalý popis pomohl uskutečnit. (75)

2.12 Rozdělení fonetiky

Komunikační proces a rozdělení fonetiky

- 1 a 5 – neurolingvistika
2. – fonetika **ARTIKULAČNÍ**
3. – fonetika **AKUSTICKÁ**
4. – fonetika **AUDITIVNÍ**

...artikulační fonetika se zabývá popisem artikulačních orgánů a složitým procesem tvoření jednotlivých hlásek i větších celků, jako jsou slabiky, slova a věty. Fonetika akustická využívá poznatky akustiky a věnuje se zkoumání zvukových vln, jejich složení, přenosu ovzduším, atd. A konečně fonetika auditivní studuje složení a funkci sluchového orgánu, způsob percepcie mluveného jazyka, rozsah slyšitelnosti (10-130 dB), která je ohraničena na jedné straně prahem slyšitelnosti a na druhé straně prahem bolesti. (76)

...fonetika auditivní je dosud málo propracovaná, dokonce není dodnes spolehlivě zjištěno, kde přesně dochází k dekódování přijímaných zvuků, tj. k dosazování významu za přijímané zvukové signály (v úvahu přichází sluchový orgán, sluchový nerv a mozek). (76-77)

...všechny tři uvedené fonetické disciplíny se po celé 19. století opíraly a dodnes opírají o poznatky přírodních věd; u akustické fonetiky je to fyzika, zvláště její součást akustika, u artikulační a auditivní fonetiky je to zejména anatomie a fyziologie. Proto byla často také fonetika zahrnována mezi vědy přírodní. (77)

2.13 Tzv. mluvidla

Jednou ze základních otázek artikulační fonetiky je popis orgánů, které se na vytváření mluvené řeči podílejí. Je jich celá řada a společné je jim to, že žádný z nich není určen pouze k mluvení. Je to právě naopak; u všech těchto orgánů lze snadno rozeznat jejich biologické funkce, které jsou primární. Proto je na místě tvrzení, že všechny tyto orgány byly využity k mluvení až sekundárně, když se spolu s člověkem začal vytvářet jazyk. Proto také často používaný termín „mluvidla“ je třeba chápat tak, že jde vesměs o orgány, které mají primárně jiné funkce – nepochybně důležitější – a teprve sekundárně byly využity k tvoření (artikulaci) mluvené řeči. (77-78)

Mluvidla a jejich funkce

Orgán	Primární funkce (biologická)	Sekundární funkce (jazyková)
Dýchací ústrojí (hrudní koš, plíce, atd.)	Dýchání (okysličování krve)	Vytváří proud vzduchu a zejména jeho výdechová část tvoří základ pro artikulaci mluvené řeči

Fonační ústrojí (hrtan, hlasivky, atd.)	Neartikulované zvuky (dosud u zvířat)	Kromě biologické funkce (hlasivky rozkmitají proud vzduchu) artikule hrdelních hlásek (h)
Dutina hltanová (stěna hltanu, kořen jazyka)	Spojuje hrtan s dutinou ústní a nosní	Kromě biologické funkce spojení hrtanu s dutinou dále upravuje hrdelní hlásky (v češtině h)
Dutina ústní (jazyk, rty, dásně, zuby, tvrdé patro, měkké patro)	Rozměňování a přijímání potravy; dýchání; neartikulované zvuky, atd.	Tvoření (artikule) všech hlásek s výjimkou hrdelních; tvoří se vždy na nejužším místě (závěr nebo úžina) vzniklém přiblížením např. obou rtů (p, b), atd.
Dutina nosní	Čich, dýchání	Účast na artikulaci nosovek

Vytváření mluvené řeči má minimálně dvě složky: 1) kódování, jinými slovy dosazování slov konkrétního jazyka k pojmům či významům, které chce mluvčí někomu sdělit; toto kódování má celou řadu dílčích složek, dochází k němu v mozku mluvčího, týká se zejména obsahové stránky projevu a je předmětem zájmu teorie komunikace, psycholingvistiky, neurolingvistiky a dalších disciplín; 2) druhou složkou je pak realizace mluvené řeči, k níž dochází (na základě pokynů přicházejících z mozku) v tzv. mluvidlech; právě o tuto složku se zajímá artikulační fonetika. (78)

Na realizaci mluvené řeči se podílí dýchací ústrojí (dodává potřebný proud vzduchu), fonační ústrojí (hlasivky rozkmitají vzduchový proud a vytvářejí tak základní zvuk) a konečně tři dutiny (hltanová, ústní a nosní a orgány v nich umístěné (jazyk, zuby, rty, atd.), v nichž se základní zvuk upravuje na výsledné hlásky. (78-79)

Orgány, které se podílejí na výsledné podobě hlásek, jsou většinou umístěny v dutině ústní a dají se rozdělit na pohyblivé (aktivní) a nepohyblivé (pasivní). (79)

Pohyblivá mluvidla a jejich funkce

Orgán	Funkce
Dolní čelist	Její pohybem dolů se zvětšuje čelistní úhel; je to důležité zejména při artikulaci samohlásek („a“ vyžaduje největší úhel, „i“, „u“ nejmenší); čelistní úhel je rozhodující pro rozlišení otevřených a uzavřených samohlásek (např. v italštině)
Rty	Mají několik důležitých funkcí; u samohlásek „o“, „u“ se zaokrouhlují, horní a dolní rty artikulují bilabiální „p“, „b“, dolní se podílejí na artikulaci labiodentálních „f“, „v“
Měkké patro	Otevíráním a uzavíráním průchodu do dutiny nosní umožňuje tvoření nosových hlásek; spolu s jazykem se podílí na artikulaci velárních (měkkopatrových) hlásek „k, g, ch“ a velárního „n“ (např. ve slově banka)
Jazyk	Nejpohyblivější orgán, jeho pohyby řídí desítky svalů; má rozhodující funkci při artikulaci většiny hlásek (do pozadí ustupuje pouze u hlásek labiálních „b, p, m“, u hrdelních „h“ a u samohlásky „a“). Aktivní je zejména špička jazyka (<i>apex</i>), jen o něco méně jeho hřbet (<i>dorsum</i>); špička jazyka artikuluje přimknutím k dásním „t, d, n, s, z“, který se podle dásní říká spíše <i>alveolární</i>),

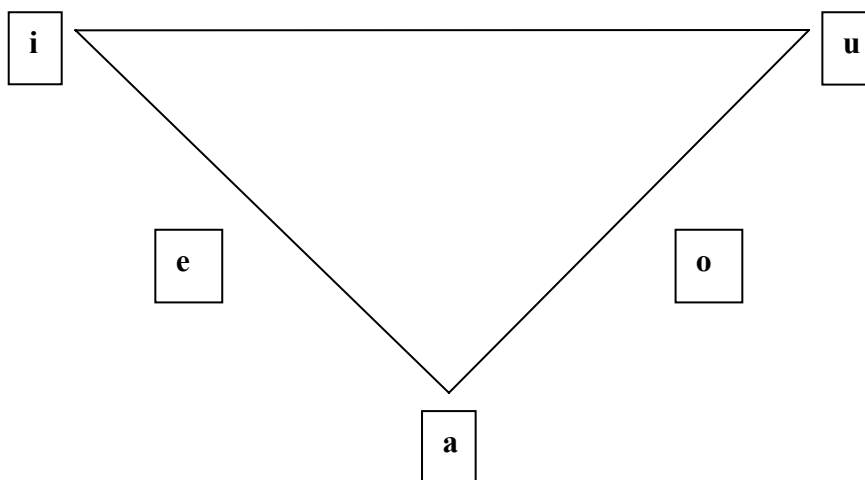
	hřbet jazyka přimknutím k tvrdému patru hlásky <i>dorzální</i> („t, d, ň, j“, pro které se podle tvrdého patra vžil název <i>palatální</i>). Jazyk se účastní artikulace takového množství hlásek, že se při klasifikaci dává přednost označení pasivních orgánů, protože až na malé výjimky jsou všechny hlásky jazyčné (<i>linguální</i>)
--	--

2.14 Klasifikace samohlásek

Pro klasifikace samohlásek se s úspěchem používá už více než dvě staletí staré schéma, v němž Ch. Fr. Hellwag pomocí trojúhelníku znázornil postavení jazyka při artikulaci jednotlivých vokálů (samohlásek). Schéma pro češtinu a další jazyky se systémem pěti vokálů (latina, španělština apod.) (80)

Od souhlásek se samohlásky liší především tím, že v nich důsledku větší otevřenosti a menších překážek převládají tóny a šumy. Z akustického hlediska jsou jasnější, zpravidla i delší než samohlásky. Proto také mohou vesměs tvořit jádro slabiky. (80)

Hellwag navrhl už v roce 1781 znázorňovat samohlásky schematicky trojúhelníkem, který odpovídá postavení jazyka při jejich artikulaci: Samohlásky *přední* (i,e), *střední* (a) a *zadní* (o,u). Podle otevřenosti (tedy vertikálně) se pak vokály dělí na *vysoké* (i, u) *středové* (e, o) a *nízké* (a).

(80)

Přechodným útvarem mezi vokály a konsonanty jsou tzv. polosamohlásky (semivokály) nebo polosouhlásky (semikonsonanty), jinak také souhrnným termínem sonanty; patří mezi ně nejzavřenější samohlásky (i, u) a nejotevřenější souhlásky (m, n, ň, l, r), které do jisté míry spojují vlastnosti obou skupin; proto se někdy mohou stát polosouhlásky i jádrem slabiky, jako např. u českého slabikotvorného /l/ a /r/ (vlk, prst), a polosamohlásky naopak často takovou funkci nejsou

schopny vykonávat a vytvářejí spolu s další samohláskou pouze jednoslabičný diftong (dvojhlásku, viz např. čes. kou-sek, něm. ein, lat. aus-cul-ta-re, šp. pue-de, tie-ne, yo, it. fuo-co, atd.) (80)

2.15 Klasifikace souhlásek

Při klasifikaci souhlásek se uplatňuje několik různých kritérií, z nichž tři nejdůležitější jsou: **způsob artikulace, místo artikulace a znělost**. Tato tři kritéria jsou sama o sobě schopna kteroukoli souhlásku definovat, proto považujeme ostatní kritéria za pomocná a vedlejší. (81)

Charakteristika českých souhlásek podle artikulace

A) Tři hlavní kritéria klasifikace souhlásek				
1. Podle způsobu artikulace (závěr nebo úžina)				
Česky hlásky	Mezinárodně	Charakteristika	Příklady	
Závěrové	<i>Okluzívy</i>	Úplný závěr, prudké otevření	p, b, t	
Nosové	<i>Nazály</i>	Částečná účast dutiny nosní	m, n, ň	
Polozávěrové	<i>Semiokluzívy</i>	Kombinace závěrové a úžinové	c, č	
Úžinové	<i>Konstriktivny</i>	Všechny následující		
Třené, středové	<i>Frikativy</i>	Většina úžinových	f, v, s	
Bokové	<i>Laterály</i>	Úžiny po stranách jazyka	L	
Kmitavé	<i>Vibranty</i>	Špička jazyka vibruje	r, ř	
Hlasivkové	<i>Glottály</i>	Pouze hlasivky jsou aktivní	h	
2. Podle místa artikulace (kde je nejužší místo – závěr či úžina)				
České hlásky	Mezinárodně	Mezi kterými orgány	Příklady	
Obouretné	<i>Bilabiály</i>	Horní a dolní rty	p, b	
Retozubné	<i>Labiodentály</i>	Dolní rty a horní řezáky	f, v	
Zubné	<i>Dentály</i>	Špička jazyka mezi zuby (angl.)	th	
Dásňové přední	<i>Prealveoláry</i>	Špička jazyka na dásních vpředu	t, n, s	
Dásňové zadní	<i>Postalveoláry</i>	Špička jazyka na dásních vzadu	š, ž, č	
Tvrđopatrové	<i>Palatály (palatum)</i>	Jazyk a tvrdé patro	ť, ň, j	
Měkkopatrové	<i>Veláry (velum)</i>	Jazyk a měkké patro	k, g, ch	
Hrtanové	<i>Guturály</i>	Hrtan (hrdlo)	h	
3. Podle znělosti (hlasivky se účastní nebo neúčastní artikulace)				
Znělé	<i>b d d' g</i>	m n ň	v z ž j	l r h
Neznělé	<i>p t t' k ch</i>	c č	F s š	

B) Další možná kritéria klasifikace souhlásek							
4. Podle artikulujiícího orgánu:							
Retné	Labiální	p b m			f v		
Jazyčné	Linguální	t d n	t' d' ň	c č	s z	š ž	j l r
Hlasivkové		h					
5. Podle tzv. „měkkosti“							
Měkké (všechny palatální, tj. tvrdopatrové)		V češtině pouze: d' t' ň j					
Tvrdé		v češtině všechny ostatní					

2.16 Slabika

Otázka podstaty slabiky nebyla dodnes uspokojivě vyřešena a vedou se dokonce spory o to, zda základní jednotkou mluvené řeči je slabika nebo hláska. Podrobnosti lze najít u Hály (1972, s. 218-239), který sám považuje za základní jednotku slabiku. (86)

Jádrem slabiky je nejčastěji samohláska, která může (ale nemusí) být doprovázena jednou nebo více souhláskami. (87)

Označíme podle vžitě tradice samohlásku jako V (vokál) a souhlásku jako C (konsonant). (87)

Vedle samohlásky může být jádrem slabiky také diftong (dvojhlaska) a poměrně vzácně i některý sonant, např. v češtině slabikotvorné [l] nebo [r]. Diftongy jsou tvořeny vždy polosamohláskou (nejčastěji zavřeným [i] nebo [u]) a samohláskou; jsou buď vzestupné (_vV, např. ie, ia, io, ue, ua, uo) nebo sestupné, u nichž následuje polosamohláska až za samohláskou (V_v, např. ai, ei, oi, au, eu, ou). Vzácněji se v jazyce objevuje triftong, v němž je prostřední samohláska obklopena dvěma polosamohláskami (_vK_v, např. iei). Ve všech těchto případech se jedná vždy o jedinou slabiku. (87)

Příklady:

1. sestupný diftong – čes.: kou-sek, lat.: au-ra, něm.: ein.
2. vzestupný diftong – šp.: pue-do, sie-te, rum.: noap-te.
3. slabikotvorné [l], [r]: vr-čet, ví-tr, prst, vl-na, vlk. (87)

Pro popis struktury slabiky jsou důležité ještě dva pojmy a termíny: apertura a striktura. O apertuře mluvíme v souvislosti s jádrem slabiky, tj. se samohláskou, diftongem nebo případně slabikotvorným sonantem; charakteristická je pro ně větší otevřenost mluvidel a tím podmíněný tónový charakter slabičného jádra. Striktura se naopak týká konsonantů, částečně v diftongu také polosamohlásek, pro které je charakteristická spíše zavřenost mluvidel a tím i převaha šumů nad tóny. (87)

Slabiky, které začínají strikturou a končí aperturou (např. to, je, pro, tebe), se nazývají otevřené; zavřené jsou naopak slabiky, které skončí strikturou (např. on, až, od, sem); u slabik typu CVC apod. (sem, proč, slézt, kout, prst) se často hovoří o počáteční striktuře, následující apertuře a

koncové restriktuře. Při členění mluvních celků do slabik vyznačují striktury (spolu s případnými restrikturami) tzv. mezislabičný předěl. (87)

Dělení slov v pravopise respektuje jejich slabičnou strukturu, i když vzhledem k jazykovému vývoji jsou běžné a nutné různé kompromisy; tak např. slovo *český* se vyvinulo z tvaru *češ-ský* a po redukci obou sykavek na jedinou umožňuje historické hledisko jako dělení *čes-ký*, tak i *če-ský*, a mezislabičný předěl lze sotva přesně určit. (88)

Jazyky se často velmi liší, pokud jde o převažující slabičnou strukturu. V němčině jsou např. daleko častější zavřené slabiky a značná převaha konsonantů nad vokály, v portugalštině je tomu právě naopak (oba tyto jevy mají souvislost s libozvučností jazyka). (88)

...u němčiny není obtížné nalézt poměrně velké množství slabik zakončených třemi i čtyřmi souhláskami, zatímco v češtině ani v latině se nám takové slabiky najít nepodařilo. (88)

2.17 Suprasegmentální prvky

...ve zvukové podobě jazyka existují i takové jevy, které přesahují nejen hlásku nebo slabiku, ale týkají se větších mluvních celků a nedají se dost dobře dělit (segmentovat) na dílčí jednotky; z toho důvodu se jim říká suprasegmentální prvky. Jsou to především: přízvuk, intonace a zabarvení hlasu. (88)

Přízvuk slouží k odlišení některé slabiky od jiných buď zvýšením intenzity příslušného zvuku (zesílením výdechového proudu) nebo i zvýšením jeho tónu. Často se oba tyto jevy kombinují; tak například ve větě *já ti to nebudu říkat dvakrát* leží hlavní přízvuk zpravidla na slabice „ne“; v porovnání se všemi ostatními slabikami má nejvyšší intenzitu zvuku a nejvyšší tón; v tomto případě jde o větný přízvuk a jeho funkce je zdůraznit nejdůležitější část celé výpovědi. Větný přízvuk může u jinak stejných vět ukázat, na kterou část výpovědi klade mluvčí důraz. (89)

Nositeli přízvuku jsou ovšem i menší útvary než věty, především slova nebo lépe řečeno **mluvní takt**. Rozdíl mezi slovem a mluvním taktem vyplyne z porovnání začátku první věty uvedené v předcházejícím odstavci: *já ti to nebudu...*; jsou to tři slova, ale pouze jeden takt, protože pouze první slovo nese přízvuk; ostatní dvě se chovají jako příklonky, pro které je charakteristický jednak pevný slovosled, jednak právě to, že nenesou žádný přízvuk. (89)

Z hlediska přízvuku se tedy věty dají dělit do mluvních taktů, tj. rytmických jednotek, které obsahují jedno nebo několik slov a je pro ně charakteristický jeden hlavní přízvuk. Uvedená věta *já ti to nebudu říkat dvakrát* se skládá ze tří taktů, z nichž každý začíná přízvučnou slabikou: **já** ti to × **nebudu říkat** × **dvakrát**. Hlavní větný přízvuk ovšem leží na první slabice druhého taktu, protože hlavní informace celého sdělení je obsažena právě v záporném tvaru futura slovesa říkat. (89)

Kladení přízvuku na první slabiku slova nebo mluvního taktu je běžné v češtině, ale jazyky se mohou v jeho umístění značně lišit. Základní je dělení na jazyky, které mají přízvuk stálý, a na ty s přízvukem pohyblivým. **Přízvuk stálý** má především funkci nelimitativní, tj. označuje hranice slov, ať už je kladen na první slabiku (např. v češtině), na poslední slabiku (ve francouzštině) nebo na předposlední slabiku (v polštině). (89)

Naproti tomu **pohyblivý přízvuk** (např. v ruštině) má funkci distinktivní, neboť umožňuje rozlišit význam jinak stejných slov. Tak např. ruský *múka* znamená „utrpení“, ale *muká* „mouka“;

podobně je možné rozlišit i význam gramatický: *rukí* je genitiv singuláru „ruky“, ale *ruki* označuje nominativ plurálu „ruce“. (89)

Další suprasegmentální prvek je **intonace**, jinými slovy tónový průběh výpovědi. Také ona se váže jak k slabikám, slovům a taktům, tak i k celým větám. U běžného sdělení je v první části věty intonace stoupavá, v druhé části klesavá. Největší pokles bývá na konci věty a má stejnou funkci jako tečka v psané podobě jazyka: označuje konec věty (mezivětný předěl). Otázky doplňovací (na které se očekává odpověď ano nebo ne) končí zpravidla stoupavou intonací, u zvolacích vět bývá intonace na konci výrazně klesavá. (90)

Mezi suprasegmentální prvky patří kromě přízvuku a intonace také **zabarvení hlasu**: tzv. timbre (čti: témbur). Je to jev čistě individuální, který vypovídá o pohlaví a věku mluvčího, o jeho individuálních fyzických i psychických vlastnostech, celkovém charakteru i momentální náladě. (91)

2.18 Eufonie

...další fonetický jev, který se netýká obsahu či sdělovací hodnoty jazykového projevu, ale spíše jeho formy; je to eufonie, čili víceméně pozitivní či negativní pocity, které v nás mohou jednotlivé fonetické jevy svou akustickou podstatou vzbuzovat, jinými slovy míra jejich libozvučnosti. Z eufonického hlediska je možno hodnotit jednotlivé hlásky, slabiky, ale i větší celky, jako jsou věty, básně a jiné texty, ba dokonce i celé jazyky. (91)

Pokud jde o hlásky, jsou nepochybně libozvučnější samohlásky než souhlásky; je to dáno převahou tónů u samohlásek a šumů u souhlásek. Mezi samohláskami jsou libozvučnější nízké či otevřené (zejména [a], u něhož je čelistní úhel největší) než vysoké či zavřené [i], [u]. Po samohláskách následují sonanty (např. l, r, m, n, j), pak znělé (b, d, d', atd.) a nakonec neznělé (p, t, t', atd.), z nichž nejméně libozvučné je [ch] a sykavky [s], [c]. Různá míra libozvučnosti hlásek se projevuje také při jejich skládání do slabik. Z akustického hlediska jsou příjemnější otevřené slabiky (zakočené samohláskou) než zavřené. Když všechna tato kritéria spojíme, nepřekvapuje, že z akustického hlediska je mimořádně libozvučná např. slabika „la“, která se proto také často používá při zpěvu jako náhrada textu. Na druhém konci celé řady pak stojí zavřené slabiky s vysokými samohláskami zakončené neznělými souhláskami, zejména sykavkami. Tak např. slabiky „ist“ nebo „kips“ by se sotva hodily k vokálním cvičením nebo k nahrazování textu při zpívání. (91-92)

Z hlediska libozvučnosti lze nepochybně posuzovat i jednotlivé jazyky. (92)

Tak např. latina a italština jsou objektivně velmi libozvučné jazyky vhodné např. ke zpěvu, protože je v nich vysoká frekvence samohlásek, málo souhláskových skupin a převaha otevřených slabik. Čeština má poměrně vysokou frekvenci souhláskových skupin zvláště na začátku slabiky, v němčině mají souhlásky značnou převahu nad samohláskami, zavřené slabiky nad otevřenými, a jsou poměrně časté i tři nebo čtyři konsonanty na konci slabiky. (92)

2.19 Experimentální metody a krize fonetiky

K základním poznatkům artikulační fonetiky dospěli už staroindičtí gramatikové a v Evropě pak srovnávací a historická gramatika 19. století, která věnovala značnou pozornost právě hláskám

a jejich změnám. Rychle se rozvíjely i metody fonetického výzkumu; stará metoda přímého pozorování mluvidel byla brzy nahrazena novějšími metodami experimentálními či instrumentálními, které používaly různé přístroje vyvinuté buď v rámci samotné fonetiky nebo převzaté z jiných oborů, zvláště z fyziky a fyziologie. (92)

Stále dokonalejší experimentální metody způsobily na přelomu 19. a 20. století určitou krizi fonetiky, protože zcela zřetelně ukazovaly, že hlásek je z hlediska akustického i artikulačního v každém jazyce skutečně neomezený počet (ve výslovnosti každé hlásky se projevují vlivy okolních hlásek, věk a pohlaví mluvčího, vliv dialektů, individuální vlastnosti mluvčích, atd.). (93)

Tato krize fonetiky byla na začátku 20. století hlavní příčinou vzniku fonologie, druhé disciplíny, která se rovněž zabývá zvukovou stránkou jazyka, ale ze značně odlišného hlediska. (93)

2.2 Fonologie

2.21 Vznik fonologie

Už koncem 19. století naznačovali někteří jazykovědci, např. členové kazaňské školy, nový možný pohled na hlásky, ale systematicky zpracovali tuto tematiku až představitelé pražské školy v 30. letech. Zakladatelem fonologie byl především ruský emigrant **Nikolaj S. Trubeckoj**, jehož „Základy fonologie“ (Grundzüge der Phonologie) vyšly v roce 1939, rok po jeho smrti, jako 7. svazek Travaux du Cercle linguistique de Prague. (93-94)

Přestože jde o nedokončené dílo – Trubeckoj diktoval poslední stránky v nemocnici krátce před smrtí a k dokončení chybělo několik stránek – obsahují jeho „Základy fonologie“ všechny hlavní myšlenky nové disciplíny, tj. především definici fonému jako základní fonologické jednotky a popis systému fonologických pozic. (94)

2.22 Hláška a foném

Na kteroukoli hlásku, např. [a], [b], [c], [č], [d], atd. se můžeme dívat ze dvou různých hledisek, fonetického nebo fonologického. (94)

...fonetikové docházejí k závěru, že každá hláška kteréhokoli jazyka má neomezený počet variant, tj. výsledných zvuků, které se mezi sebou nějak liší, i když rozdíly mezi nimi mohou být někdy poměrně malé. (94)

Fonologie posuzuje hlásky ze zcela jiného hlediska. Připouští, že počet možných výsledných zvuků je u každé hlásky sice omezený, ale zdůrazňuje fakt, že pro systém jazyka je důležité především to, které z těchto zvuků jsou schopny rozlišit význam. Na základě tohoto kritéria pak je schopna odhalit v daném jazyce systém fonémů⁷, tj. minimálních jednotek, které samy o sobě nejsou sice nositeli významu, ale jsou schopny význam rozlišit. Takových fonémů je v každém jazyce přesně zjistitelný a poměrně velmi omezený počet. (94-95)

Nejjednodušší metoda zjišťování fonémů je založena na pozorování takových dvojic slov, která se liší pouze jedinou hláskou. Tak např. z pozorování dvojice pes/les vyplývá, že [p] a [l] jsou v češtině fonémy, protože jsou samy o sobě schopny rozlišit význam jinak stejných slov. Podobně porovnáním páru hrabě/hrábě dojdeme k závěru, že hlásky [a] a [á] jsou v češtině schopny rozlišit význam a že se tedy rovněž jedná o dva fonémy; zároveň tak zjistíme i to, že délka samohlásek má v češtině fonologickou planost, přinejmenším pokud jde o krátké a dlouhé [a]. (95)

Fonologie je tak schopna už na základě těchto dvou párů slov zjistit, že uvedené čtyři hlásky [p], [l], [a], [á] jsou součástí fonologického systému češtiny, a vůbec ji přitom nezajímá, že každá z těchto hlásek má v mluvené řeči neomezený počet variant. (95)

Kdybychom v takovém porovnávání pokračovali (urychlilo by se jen porovnávání nejen párů, ale celých řad typu ten, den, sen, len, ven, jen, žen, atd.) brzy bychom zjistili, že fonologický systém se skládá z 25 souhláskových a 10 samohláskových fonémů (pět samohlásek krátkých a pět dlouhých), jinými slovy, že čeština má k dispozici 35 fonémů. (95)

2.23 Fonologické pozice

N.S. Trubeckoj ve svých „Základech fonologie“ provedl podrobnou klasifikaci fonologických pozic vypracovanou na základě několika kritérií. (96)

Klasifikace fonologických pozic (podle N.S. Trubeckého)

Podle vztahu k celému systému	
a) proporcionální	Vztah mezi oběma členy opozice se opakuje u jiných pozic; například protiklad p/b (neznělá-znělá) se opakuje u t/d, t'/d', k/g, s/z, š/ž, atd.
b) izolované	Vztah mezi oběma členy opozice se nikde neopakuje; např. protiklad p/h (neznělá bilabiální okluzíva – znělá hrdelní konstriktiva) se u jiných pozic nevyskytuje
Podle vzájemného vztahu členů opozice	
a) privativní	Oba členy opozice se liší pouze jediným příznakem, všechny ostatní mají společné; např. p/b jsou ústní bilabiální okluzívy, které se liší pouze znělostí
b) graduální	Členy opozice se liší mírou určitého příznaku, např. otevřeností (a/e/i) nebo zaokrouhleností (a/o/u)
c) ekvipolentní	Všechny ostatní; členové takové opozice se liší více než jedním příznakem; např. k/z (neznělá velární okluzíva – znělá alveolární frikativa)
Podle rozsahu rozlišovacích schopností	
a) konstantní	Protiklad platí ve všech případech; např. m/l (můj/lůj, domů/dolů, dám/dál, atd.)
b) neutralizovatelné	Protiklad se v některých případech neutralizuje,

	(ruší); např. opozice znělých a neznělých souhlásek v češtině se ruší na konci slova (ten/den, ale let/led)
--	---

(97)

...znělost je jedním z příznaků, na nichž je vybudován fonologický systém češtiny. (97)

...někteří fonologové došli k závěru, že minimální jednotkou fonologického systému není foném, tj. abstraktní útvar definovaný jako souhrn distinktivních rysů (například foném /b/ je možné definovat jako souhrn těchto distinktivních rysů; ústní znělá bilabiální okluzíva), ale že za minimální fonologické jednotky je třeba považovat právě tyto distinktivní rysy (znělost, bilabiálnost, atd.), protože právě ony jsou samy o sobě schopny význam rozlišit, jak to ukazuje rozbor privativních pozic. (97-98)

2.24 Vliv fonologie na jiné disciplíny

Claude Lévi-Strauss (čti „stros“) ...belgický etnograf pracoval dlouhá léta na univerzitách v Sao Paulu, New Yorku a Paříži.

Vysoce hodnotil teorie vzniklé v rámci lingvistického strukturalismu, zvláště metodu, s jejíž pomocí fonologové odhalili za málo přehlednými, povrchovými a nahodilými jevy (různé podoby hlásek) hluboko ukrytý systém abstraktních fonémů s velmi přesným a poměrně malým počtem jednotek a precizně vymezenými vztahy. (98)

Lévi-Strauss se touto metodou inspiroval, když navrhl, aby se podobná metoda uplatnila i v jeho oboru. Poukázal na to, že se v rámci etnografie studuje jazyk, kultura, mytologie, obřady, příbuzenské vztahy, obstarávání potravy, způsob stravování další jevy každodenního života přírodních národů a kmenů. Výsledkem takových studií je nepřeberné množství různorodých informací, což je způsobeno tím, že se jednotlivá společenství mezi sebou v celé řadě ohledů mohou značně lišit. Ukázal ale také přesvědčivě, že se tyto rozdíly týkají povrchových a často nahodilých jevů, a navrhl, aby se ustanovila nová disciplína, kterou po vzoru fonologie nazval etnologie. Ta by se podle něho měla snažit odhalovat za všemi těmito povrchovými jevy ukrytý systém základních jednotek a opozic, na kterém jsou tyto více méně nahodilé jevy vybudovány. Sám pak ukázal na důležitost takových opozic, jako jsou např. opozice příroda/kultura (výtvořiny přírody proti výtvořinám člověka) nebo hnutí/pálení (souvisejí např. s pohřbíváním nebo obětováním bohům) apod. Po vzoru fonémů definoval např. i tzv. mytémy (základní jednotky, podle nichž je vybudována příslušná mytologie) a gustémy (týkající se přípravy jídla). (98-99)

Podobné pokusy aplikovat metody strukturalismu a fonologie se objevily i v historii, psychiatrii, teorii umění a v dalších vědních oborech. Je ostatně možné aplikovat i na takové jevy, jako je např. revoluce nebo politická situace apod. Jednotlivá revoluce (francouzská, mexická, bolševická v Rusku, kubánská atd.) se mohou mezi sebou značně lišit, ale i pod těmito v zásadě povrchovými rozdíly jsou ukryty základní společenské rysy. (99)

Gramatika

3.1 Morfologie

3.11 Podstata gramatiky a její rozdělení

Pod termínem „gramatika“ si můžeme představit několik různých věcí. Ve středověku se tak nazývalo jedno ze sedmi svobodných umění a jeho náplní byl, jak jsme viděli, popis a studium latinského jazyka. Dnes si pod tímto termínem zpravidla představujeme soubor pravidel, kterými se řídí výstavba jednotlivých tvarů nebo celých vět konkrétního jazyka, nejčastěji takový soubor pravidel, který má knižní podobu. (101)

Gramatika se týká jednak slovních tvarů – viz např. skloňování podstatných jmen, časování sloves nebo stupňování přídavných jmen – a jednak zkoumá i stavbu vět a souvětí. Podle tohoto kritéria se dělí na morfologii (tvarosloví) a syntax (skladbu). Obě tyto disciplíny spolu ale velmi úzce souvisí, protože při popisu slovních tvarů (např. akuzativu podstatných jmen) se obvykle nevyhneme zmínce o jejich větné funkci (přímý předmět) a naopak. Proto má dělení gramatiky na morfologii a syntax jisté hranice a provádí se spíše z praktických důvodů pedagogických. V současné lingvistice se proto také často setkáváme s termínem „morfosyntax“, kterým se označuje spojení obou dílčích disciplín do jedné. V podstatě jde ovšem pouze o poněkud módní název pro gramatiku, která obě tyto disciplíny zahrnuje už od svého vzniku, tj. přibližně tři tisíce let. (102)

3.12 Vznik morfologických kategorií

Morfologie se zabývá jednotlivými výrazy a jejich členěním do morfémů. Zajímá se především o morfémy gramatické (koncovky, pomocná slova apod.) a popisuje paradigmata, tj. vzorce, které na vybraném příkladu (vzoru) zachycují všechny tvary vzniklé v rámci flexe (ohýbání). (103)

Flexe se projevuje pouze u tzv. ohebných slovních druhů; v češtině k nim patří podstatná jména a přídavná jména, zájmena, číslovky a slovesa, ale také některé adverbia (rychle, rychleji, nejrychleji). Neohebné slovní druhy jsou předložky, spojky a citoslovce (mají pouze jeden tvar, a tedy žádné gramatické kategorie). Dělení do slovních druhů vychází z dlouhé tradice začínající ve středověku a má určité nedostatky. Tak např. číslovky se vydělují na základě sémantického kritéria, kvantity, ale pokud jde o jejich morfologickou charakteristiku, bylo by možné celou řadu z nich zahrnout mezi jiné slovní druhy (jednička, desetina jsou v zásadě substantivy, první, dvojité, adjektiva, apod.). (103)

Základním pojmem a termínem jsou v morfologii gramatické (nebo také morfologické) kategorie, jako jsou např. kategorie rodu, čísla a pádu substantiv, osoby, čísla, času a způsobu u sloves apod. Abychom lépe pochopili jejich funkci v současném jazyce, je vhodné si uvědomit alespoň v základních rysech, jak tyto kategorie vznikaly. Dokonalý popis jejich vzniku ovšem naráží na značné potíže. Snadno to pochopíme, když si uvědomíme, že např. většina gramatických kategorií současné češtiny má základ v prajazyce indoevropské a zbytek (zejména kategorie slovesného vidu) v praslovanštině; v obou případech to jsou prajazyky, o nichž máme jen přibližné informace, nehledě na to, že většina gramatických kategorií pochází nepochybně z období ještě starších, o nichž už nevíme prakticky vůbec nic. (104)

3.13 Příklad 1: Kategorie rodu substantiv

Kategorie rodu byla velmi často budována na protikladu životný/neživotný a u životných na protikladu osob mužských/ženských. V indoevropských jazycích se to většinou projevilo rozlišováním rodu mužského, ženského a středního. Taková situace byla např. v sanskrtu, řečtině, latině a je dosud v češtině, němčině, i když se ve všech těchto jazycích mnoho neživotných substantiv přiklonilo buď k rodu mužskému nebo ženskému. (104)

V některých moderních jazycích tento proces dále pokračoval a dnes už v nich najdeme buď jen rody dva (mužský a ženský, např. v románských jazycích, kde už se dochovaly jen ojediněle zbytky středního rodu; případně rod obecný a střední, např. ve švédštině a dánštině), nebo v nich už kategorie rodu neexistuje (jako např. v angličtině, kde se tato kategorie projevuje už jen u 3. osoby sg. zájmen osobních he, she, it). (105)

Naproti tomu jiné jazyky používají složitější dělení než latina nebo čeština a gramatická kategorie rodu v nich má větší počet členů. V bantuských jazycích většinou osm až deset, do zvláštních tříd se klasifikují např. rostliny, věci se dělí na velké a malé, atd. (105)

Kategorie mužského a ženského rodu je v jazycích budována na protikladu obou pohlaví. V každém jazyce většinou najdeme takové dvojice výrazů, které tento protiklad vyjadřují lexikálně, tj. pomocí dvou různých slov. Jsou to vesměs takové výrazy jako např.: *muž/žena, chlapec/dívka, otec/matka, bratr/sestra*, apod. (105)

Takové případy rozlišování přirozeného rodu lexikálními prostředky jsou ale ojedinělé. Nesrovnatelně větší počet takových dvojic rozlišuje přirozený rod prostředky formálními, např. v češtině koncovka –ka. (105)

Jestliže v současné češtině je pouhý jednoduchý morfém –ka dostačující k tomu, aby jeho přítomnost či nepřítomnost rozlišila rod podstatných jmen, jde nepochybně o mimořádně ekonomický a efektivní prostředek. Vždyť kdyby gramatická kategorie rodu neexistovala a byli bychom dodnes odkázáni na prostředky lexikální (podle vzoru otec/matka), znamenalo by to, že by čeština musela mít k dispozici tisíce nových výrazů. A přitom by se v podobných dvojicích jednalo o stále se opakující vztah, totiž pouze o rozdíl pohlaví. Právě z těchto důvodů je třeba posuzovat gramatické kategorie jako jeden z prostředků, které výrazně zjednodušují procesy vytváření výpovědi i její percepce. (106)

Toto pojetí vzniku gramatických kategorií je schopno objasnit také asymetrický vztah, který existuje mezi členy příslušné pozice (*student/studentka* apod.) Asymetrii je vidět v tom, že jeden z obou členů opozice, v našem případě substantivum *student*, je dodnes schopen zahrnout všechny osoby bez rozdílu pohlaví (viz např.: *každý student musí udělat zkoušky, všichni studenti se mají dostavit na děkanát, Svaz českých studentů*, atd.); jde o tzv. „bezpříznakový“ člen opozice. Kdybychom ale v těchto příkladech nahradili substantivum *student* příslušným jménem rodu ženského *studentka*, nepochybně by se takové věty vztahovaly výhradně k ženské části studentstva. Substantiva ženského rodu tedy zastávají v češtině (i v jiných jazycích indoevropských) funkci „příznakového“ členu opozice. I když nám až dosud šlo především o obsahovou stránku (význam), je možné tento výklad podpořit i rozbořem formálním: u výrazu *studentka* naznačuje právě formální příznak –ka, že jde o osoby ženské, naproti tomu u výrazu *student* jakýkoli podobný formální prostředek chybí. (106-107)

Jako bezpříznakový člen může v daném kontextu takovou funkci zastávat, důležité je ale to, že se v jiných kontextech chová k danému protikladu zcela neutrálně, jak jsme to viděli v příkladech uvedených v předcházejícím odstavci. S touto jeho „neutralitou“ úzce souvisí jednak to, že v gramatice „má mužský rod přednost“ (viz např.: studenti a studentky napsali), jednak i to, že v jazyce, jak ještě uvidíme, je zcela běžné, že bezpříznakový člen gramatické kategorie může snadno zastoupit člen příznakový, je-li splněna podmínka, že „příznak“ vyplývá z kontextu. (107)

3.14 Příklad 2: Kategorie vidu a času

České tvary *mluvím, mluvíš*, atd. (a také obdobné tvary přítomnosti v jiných indoevropských jazycích) jsme označili jako tzv. „čas přítomný“, protože ve skutečnosti neodpovídají bodu P, ale mohou naopak popisovat děje odehrávající se na kterémkoli místě časové osy. Školské gramatiky sice většinou definují přítomný čas jako ten, který popisuje děj probíhající v okamžiku promluvy, ale skutečnost se od této definice značně liší. (108)

...tvary přítomného času jsou ve skutečnosti časově neutrální; jinými slovy: u uvedené pozici zastávají funkci bezpříznakového členu. (108)

Kategorie času v primitivní podobě jazyka ještě neexistovala; abychom mohli mluvit o gramatické kategorii, je nezbytné, aby vedle sebe existovaly minimálně dvě skupiny tvarů, které se rozlišují pomocí gramatických prostředků. (108)

Kategorie času vznikla teprve později, když se v jazyce objevily tvary, které se od tvarů časově bezpříznakového „přítomného“ času lišily právě tím, že označovaly děje jednoznačně časově zařazené. Takovým příznakovým členem opozice byly nepochybně tvary označující děje minulé. Člověk si totiž dokázal mnohem dříve uvědomit minulost než budoucnost a snaději dospěl k popisům jevů a událostí, které se už odehrály, než k úvahám o budoucích událostech, které byly mnohem méně jisté a předvídatelné. Dodnes se tento rozdíl projevuje v jazycích tak, že v nich často počet i frekvence minulých časů značně převyšuje počet i četnost výskytů časů budoucích, pro označování budoucích dějů se často používají tvary vyjadřující určitou míru nejistoty, např., konjunktivy, apod. (108-109)

Důležité je, že si tvary „přítomného“ času dodnes zachovaly schopnost popisovat děje umístěné na kterémkoli místě časové osy, jinými slovy, že jsou i v současném jazyce z hlediska času bezpříznakové. (109)

...některé jazyky si vytvořily zvláštní tvary k popisu dějů probíhajících v okamžiku promluvy, viz např. angl. *I am speaking*, šp. *estoy hablando*, apod. Také čeština má možnost takové aktuální děje popisovat, ale používá k tomu prostředky lexikální (např. ve spisovné češtině *právě o tobě mluvíme* nebo v hovorové češtině *ted' zrovna mluvíme o politice*). Rozdíl je pouze v tom, že jeden a týž jev se v češtině popisuje prostředky lexikálními a v některých jazycích existují k jeho popisu prostředky gramatické, v našem případě gramatické kategorie aktuálnosti. (109-110)

Za základní, prvotní či univerzální minulý čas, který označoval výhradně minulost a neměl žádnou další funkci, je možné považovat indoevropský aorist, který se dochoval např. v klasické řečtině, ale také ve starých slovanských jazycích, např. ve staroslověnštině, staré češtině, polštině, ruštině, atd. Později byl doplněn dalšími časy, které ale na rozdíl od něho označují vedle minulosti ještě nějaký další příznak. Týká se to např. germánských a románských jazyků, ale také slovanského slovesa, které rozlišuje tvary nedokované a dokonavé. (110)

3.15 Asymetrická struktura kategorií a příznakovosti

Asymetrická struktura gramatických kategorií byla poprvé popsána v článku, který věnoval Roman Jakobson struktuře ruského slovesa (*Zur Struktur der russischen Verbums*, sborník „Charisteria G. Mathesi, Praha 1932). Porovnal v něm gramatické opozice s fonologickými a ukázal, v čem se tyto dva druhy opozic liší. Tato jeho teorie patří k nejpřínosnějším teoriím pražské školy. (111)

Pro objasnění fonologického systému, jak jsme zmínili v kapitole věnované fonologii, mají zásadní důležitost především opozice privativní, tj. takové, jejichž členy se liší pouze přítomností či nepřítomností jediného znaku. Tak např. v opozici *ten/den* se fonémy *t/d* liší výhradně znělostí: obě hlásky jsou alveolární okluzívy, avšak hláska *t* je neznělá a *d* je znělá. Protože jsou schopny rozlišit význam, jde o fonémy. Z toho je možné odvodit, že distinktivní rys znělosti je jedním z příznaků, na němž je vybudován fonologický systém češtiny. (111-112)

Jakobson ve své studii ukázal, že stejně důležité jsou privativní opozice v gramatice; také tam pomáhají odhalit základy, na nichž je vybudován systém gramatický. (112)

Zároveň upozornil na fakt, že gramatické privativní opozice se dost zásadně liší od fonologických. (112)

Rozdíl je v tom, že u fonologických opozic je pro jeden z obou členů charakteristická přítomnost daného znaku a pro druhý jeho nepřítomnost. Také v opozicích gramatických je jeden z obou členů příznakový, avšak druhý z nich se o daném příznaku vůbec nevyjadřuje, je k němu zcela neutrální. Právě tento fakt je příčinou asymetrického uspořádání gramatických kategorií. (112)

Bezpříznakový člen gramatické opozice může právě vzhledem ke své neutrálnosti zastávat tyto různé funkce:

- a) vyjadřovat neutrálnost vůči příznaku (např. *všichni studenti se dostaví k zápisu...*; *Země obíhá okolo Slunce*);
- b) nahrazovat příznakový člen, pokud příznak vyplývá z kontextu (např. *V r. 1348 zakládá Karel IV. v Praze univerzitu*)
- c) zastává funkci členu s opačným příznakem, pokud se vyskytne v opozici s členem příznakovým (např.: *studenti a studentky; dělal jsem, dělám a budu dělat to co uznám za vhodné*). (113)

Jakobson zastával názor, že všechny gramatické kategorie jsou uspořádány asymetricky jako opozice členu bezpříznakového a příznakového. Pokud mají kategorie více než dva členy (např. kategorie osoby nebo času), převáděl je na posloupnost několika dvoučlenných (binárních) opozic; proto se jeho teorie zpravidla označuje jako teorie protikladů nebo prostě jako binarismus. (113)

Gramatická kategorie vzniká tehdy, když s rostoucí slovní zásobou vzrůstá počet stále se opakujících vztahů. V jistém okamžiku už není ekonomické vyjadřovat tyto vztahy lexikálně a jazyk je začne označovat prostředky gramatickými. K základním výrazům se začne přidávat formální příznak, kterým se z původní velké skupiny výrazů vydělí její část (např. ze skupiny všech osob pouze osoby ženské nebo ze skupiny všech dějů pouze děje minulé). Dochází tak k vnitřní

diferenciaci celé skupiny a vzniklá kategorie má od samého počátku asymetrický charakter, který si uchovává i v budoucnu. (113)

Tento proces může pokračovat takovým způsobem, že oblast jevů popisovaných členem příznakovým se může později znovu dále diferencovat; tak se může vytvořit řada po sobě jdoucích tvarů, z nichž každý je příznakovým členem privativní opozice (gramatické kategorie), do které vstupuje s tvarem předcházejícím, a zároveň funguje jako bezpříznakový člen privativní opozice následující. Takový přehled splňuje v češtině např. řada *vědět/vím/kdybych věděl/kdybych byl věděl*. (114)

...bepříznakové tvary mají zpravidla vyšší počet výskytu a tvoří jádro gramatického systému, kdežto tvary s větším počtem příznaků jsou pro svou vysokou specializaci méně časté a zauímají místo na periférii gramatického systému, z něhož mohou za určitých okolností poměrně snadno zcela vypadnout. (114)

3.16 Kategorie čísla

Pokud jde o kategorii čísla, je zřejmé, že je budována na protikladu jeden/více než jeden předmět, jev, osoba, událost, tedy na protikladu kvantitativního charakteru. Rozvinula se primárně u substantiv, ale projevuje se často i u dalších slovních druhů, které jsou se substantivem ve vztahu predikace nebo determinace, případně substantivum zastupují, tedy u sloves, přídavných jmen a zájmen. (115)

U jazyků analytického typu může být rozsah kategorie čísla omezenější; tak např. v angličtině nezasahuje adjektiva, u sloves je v „přítomném“ čase omezena na 3. osobu, atd. Tvary jednotného čísla (latinský termín numeru singularis) se mohou vztahovat k jednotlivinám (např.: *to dítě neví co chce*) nebo mohou mít také platnost obecnou (*dítě často rodiče překvapí nečekanou otázkou*). Některá substantiva mají v zásadě jen tvar jednotného čísla, označují se jako singularia tantum; jsou to jednak jména hromadná (*lidstvo, mládež, dříví, listí*), jednak jména látková (*maso, mléko, káva, voda, vzduch, železo, nafta*, atd.). U látkových se v některých kontextech může objevit také tvar množného čísla (*minerální vody, dvě kávy*, atd.). V této souvislosti se také hovoří o genitivu partitivním (*kousek masa, litr mléka*, apod.) a o kategorii počítatelnosti, která dělí substantiva na počítatelná (většina) a nepočítatelná (např. *voda*). (115)

Tvary množného čísla (numerus pluralis) se zpravidla vztahují k dvěma nebo více předmětům, osobám, jevům, v některých případech má ale substantivum tvar plurálu, přestože se vztahuje k jednotlivině; taková substantiva se označují jako pluralia tantum (např. *dveře, kamna, nůžky, vidle, hrábě*). (116)

V prajazyce indoevropské i v jazycích z něho vzniklých (též v češtině) existoval také duál (číslo podvojně, numerus dualis), tj. člen gramatické kategorie čísla, který se vztahoval ke dvěma předmětům, osobám nebo jevům a stavěl se do opozice jak k číslu jednotnému, tak i k množnému. Většinou zanikl, ale v některých jazycích se dochovaly jeho zbytky. V češtině to jsou jména některých párových orgánů (např.: *oči, uši*, proti plurálu *oka* – na *punčoše*, *masná oka* na *polévce*, *ucha* – u *hrnce*, apod.). (116)

V některých velmi primitivních jazycích gramatická kategorie čísla neexistuje a příslušné rozdíly se vyjadřují lexikálně, např. plurál zdvojením tvaru singuláru. (116)

3.17 Kategorie pádu a určení

Gramatická kategorie **pádu** vznikla na základě potřeby rozlišovat na jedné straně čistě syntaktické funkce substantiva, na druhé straně i různé vztahy, které bychom mohli souhrnně označit jako místní či lokální. Je tedy vybudována zčásti na syntaktických a zčásti na sémantických základech. (116)

V některých jazycích, jako je např. angličtina, francouzština a další románské jazyky, se také základní syntaktické funkce vyjadřují jednak pomocí slovosledu, jednak pomocí předložek; substantivum v nich má jediný tvar, který může fungovat jako podmět, předmět i doplnění jiného substantiva. (116)

V takovém případě nelze o kategorii pádu mluvit, i když se někdy z úcty k tradici hovoří o tzv. předložkových pádech. (117)

..počet gramatických pádů se v jazycích pohybuje mezi hranicemi 0-40. (117)

Gramatická kategorie pádu v různých jazycích

Jazyk	Počet gramatických pádů
Lakština (kavkazský jazyk, dagestánská skupina)	40
Maďarština (házba – do domu, házbán – v domě, atd.)	17
Čeština („syntaktické“ pády + Vok., Lok., Instr.)	7
Ruština („syntaktické“ pády + Lok., Instr.)	6
Latina („syntaktické“ pády + Vok., Ablativ)	6
Řečtina (koiné, klasická řečtina)	5
Němčina (jen „syntaktické“ pády) – N, G, D, A	4
Arabština (redukovaný počet „syntaktických“ pádů)	3
Abazština (kavkazský jazyk, abcházská skupina)	2
Mnoho jazyků má pouze 1 tvar (nulový či jmenovací pád); kategorii pádu tedy nezná (např. angličtina, francouzština, italština, bulharština, většina indiánských jazyků, japonština, jazyky tibetočínské, austronéské, banturské, atd.)	0

Vedle toho, že se v kategorii pádu setkávají dvě základní kritéria (syntaktické a sémantické), není ani postavení jednotlivých pádů rovnocenné. Nominativ se často označuje jako přímý pád a dává se do protikladu s ostatními pády nepřímými. Kromě syntaktických funkcí (označování předmětu nebo jmenného přísudku, např. *Jarda je dobrý kamarád*) se používá i v nadpisech apod. (např. *Vchod* nebo *Atlas Evropy*), kde neplní žádnou syntaktickou funkci. Také vokativ má zvláštní postavení; nikdy není součástí větných konstrukcí a mluví se s jeho pomocí obrací na posluchače. Jen poměrně málo jazyků má k dispozici gramaticky odlišné tvary, jako je např. latina nebo čeština. Většina jazyků se v tomto případě spokojí se základním tvarem rovným nominativu a jeho odlišením pomocí intonace. (117)

Žádná z poznámek, které jsme až dosud uvedli o nominativu, neplatí vůbec pro jazyky s ergativní⁸ konstrukcí, jako je zejména celá řada jazyků kavkazských, ale také baskičtina a některé jazyky indiánské. Naším větám typu „konatel + tranzitivní sloveso + objekt (např. *Honza píše dopis*)“ odpovídá tzv. ergativní konstrukce, v níž je syntaktickým východiskem objekt ve tvaru přímého nezávislého pádu – tzv. absolutivu⁹ – zatímco konatel děje je řízen tranzitivním slovesem a má tvar nepřímého závislého pádu zvaného ergativ nebo také agentiv. Tato konstrukce připomíná

naši pasivní konstrukci (*Dopis je psán Honzou*), ale ta je v češtině a v dalších jazycích pouze jednou z obou možností – a to ještě méně často či okrajovou, kdežto ergativní konstrukce je v uvedených ergativních jazycích nejen konstrukcí základní, ale také jedinou. (117-118)

V klasické řečtině a v některých moderních indoevropských jazycích se vytvořila u podstatných jmen také kategorie určenosti. Pokud substantivum označuje předmět, osobu nebo událost už známou z kontextu, je doprovázeno členem určitým, který se vesměs vyvinul z ukazovacích zájmen (angl. *the*, něm. *der, die, das*., fr. *le, la*, šp. *el, la, lo*, it. *il, la*, rum. *-ul, -le, -a*, bulh. *-t, -ta, -to*, nor. *-en, -et*, z neindoevropských jazyků např. maďarština *a*, hebrejštiny *ha-*). Určitý člen má většinou i další funkci: substantivizovat jiné slovní druhy.

Podstatná jména, která se ve výpovědi objevují poprvé a z kontextu nejsou známa, buď člen nemají nebo jsou doprovázena členem neurčitým, který se většinou vyvinul z tvaru číslovky „jeden, jedna“ (něm. *ein, eine*, fr. *un, une*, apod.) (118)

3.18 Kategorie osoby

U sloves se ve většině jazyků vyvinula gramatická kategorie osoby, která na jedné straně rozlišuje mluvčího (1. osoba) od posluchače (2. osoba) a na druhé straně oba účastníky rozhovoru od jiné osoby nebo věci (3. osoba, někdy také nazývána jako „neosoba“). (118)

V množném čísle ovšem 1. osoba my není plurál tvaru *já* (neznačená *já + já*). Může znamenat *já + ty* nebo *já + on(i)*, případně *já + ty + oni* také *já + příslušníci mého kmene*. Některé jazyky tyto rozdíly vyjadřují gramatickými prostředky. Podobně vy neznačená *ty + ty*, ale *ty + on(i)*. (118)

Značné rozdíly ve využití gramatické osoby lze pozorovat u zdvořilostních forem oslovení (vykání). Některé jazyky používají ke zdvořilému oslovení jediného posluchače tvary 2. osoby plurálu s příslušným osobním zájmenem, psaným v některých případech velkým písmenem (např.: češ. *Vy mluvíte*; fr. *vous parlez*), jiné tvary 3. osoby singuláru doprovázené zájmenem „pán, paní“ (např.: pol. *Pan mówi*; port. o *Senhor fala*) nebo jiným obdobným zájmenem. (118-119)

Další možnost je použít ke zdvořilému oslovení jediného posluchače tvary 3. osoby plurálu včetně příslušného zájmena (např.: něm. *Sie sprechen*; nebo v češtině dnes už archaické „onikání“: *pane Rambousek, co to povídají, oni nemají rozum*). Mnohé jazyky ovšem rozdíly mezi „tykáním“ a „vykáním“ vůbec neznají (např.: angl. *you speak*). (119)

3.19 Ostatní slovesné kategorie

Vedle kategorií času, vidu, osoby a čísla, o nichž jsme se už zmínili, existují v mnoha jazycích ještě kategorie slovesného způsobu a diateze (či slovesného rodu). (120)

U kategorie slovesného způsobu jde o vztah mluvčího k obsahu výpovědi nebo jinými slovy o modalitu. O gramatické kategorii můžeme v tomto případě mluvit, stejně jako ve všech ostatních případech, pouze je-li tato modalita vyjádřena zvláštními formálními prostředky. (120)

Indoevropské jazyky mají k dispozici nečastěji tři nebo čtyři slovesné způsoby. V sanskrtu a v klasické řečtině byly čtyři: indikativ, konjunktiv, optativ a imperativ. V češtině (a také ve většině

dalších indoevropských jazyků) jsou tři: indikativ, kondicionál a imperativ; kondicionál spojuje funkce konjunktivu (mluvil bych, kdybych mluvil) a optativu (abych mluvil); v některých případech se pro funkce vyjadřované v řečtině optativem používají v češtině prostředky lexikální (např.: *ať žije*). (120)

Bezpříznakovým členem kategorie je indikativ (způsob oznamovací), kterým mluvčí vyjadřuje svůj neutrální, objektivní vztah k obsahu výpovědi. Příznakové jsou všechny ostatní členy, neboť mluvčí jimi vyjadřuje svůj subjektivní vztah k obsahu výpovědi: konjunktiv znamená podmíněnost či možnosti, optativ přání a imperativ rozkaz nebo zákaz. (120)

Kategorie diateze (slovesného rodu) se týká vztahu mezi dějem označovaným slovesem a substantivními větnými členy: podmětem a předmětem. U rodu činného (*activum*) je východisko činnosti (konatel děje, *agens*) podmětem a její cíl předmětem (např. *Karel píše dopis*). U rodu trpného (*pasivum*) je cíl činnosti podmětem a konatel děje je vyjádřen nepřímým pádem, např. v češtině má tvar instrumentálu (*dopis je psán Karlem*). U rodu zvratného (*medium* či *reflexivum*) vychází činnost z podmětu a vrací se k němu; jinými slovy: konatel děje a cíl jsou totožné (*Karel se myje* nebo nepřímě i *Karel si zpívá*). (120)

Toto základní schéma ale nepostihuje některé zvláštnosti, zejména pokud jde o činnosti popisované zvratnými slovesy, kde je situace značně složitější a mezi jednotlivými jazyky bývají dost velké rozdíly. (120)

Do kategorie diateze se zahrnují i případy, kdy je sloveso doprovázeno jen jedním jmenným doplněním (*Honza jde* – činnost; *Honza leží* – stav) nebo se bez jmenného doplnění zcela obejde (*prší, mrzne*). (121)

3.2 Syntax

3.21 Lineární charakter věty a její struktura

Syntax – česky též skladba – je ta část gramatiky, která se zabývá stavbou věty. Tradiční definice říká, že je to slovní vyjádření určité myšlenky. (121)

Jednou z charakteristických vlastností jazykového znaku je podle Sassura jeho lineární charakter. Znamená to, že jednotlivé znaky nelze při sestavování věty a textu řadit jinak než jeden za druhým, a platí to samozřejmě i pro opačný proces jejich dekodování. (121)

Za lineární výpovědí je ukryta určitá myšlenka, tj. obsah sdělení, který však sám o sobě lineární není. Obsah věty, tj. její význam či sémantická stránka, odpovídá u mluvčího určitému úseku „langue“, tj. určité omezené části rozsáhlého systému pojmů, který je uložen v jeho mozku na základě složitých vztahů a má tedy spíše prostorový charakter. Při verbalizaci tohoto obsahu pak jde o to, jak takové složité a hierarchicky uspořádané pojmy převést s využitím gramatických pravidel do lineární výpovědi. (122)

Jednotlivé jazyky mají společné to, že věta musí mít nutně lineární charakter, ale liší se v tom, jak ji uspořádat. Má k dispozici pravidla slovosledu, tj. konvenční návod, kterým se řídí pořadí slov ve větě; není přehnané tvrzení, že každý jazyk má vlastní specifická pravidla

slovosledu, tj. jinými slovy vlastní způsob, jak nelineární obsah věty, tzv. propoziční bázi, převést do lineárního řetězce konkrétní výpovědi. (122)

Jazyky se vzájemně liší také mírou volnosti slovosledu. Čeština a ostatní slovanské jazyky mají poměrně volný slovosled. To znamená, že pravidla slovosledu v nich často připouštějí několik možností jak větné členy seřadit. (122)

...příklonky jsou krátká pomocná slova, která nemají vlastní přízvuk a stojí v české větě vždy na druhém místě hned za úvodním slovem, víceslovným výrazem nebo podřadicí spojkou. Pevný slovosled se netýká pouze tohoto jejich umístění, ale i jejich vzájemného postavení v případě, že se jich ve větě sejde několik. (124)

Celá řada jazyků má mnohem pevnější slovosled než čeština. Značné rozdíly jsou mezi jazykem syntetickým a analytickým. V češtině je např. běžné začínat větu přímým předmětem. Často je to usnadněno tím, že takovou funkci signalizuje tvar akuzativu (např.: tu knihu jsem nečetl; toho člověk nezná nikdo). V jazycích analytického typu, jako je např. angličtina, je běžné pořadí: podmět – přísudek – předmět. Začínat větu přímým předmětem je v takových jazycích buď zcela nemožné nebo přinejmenším vzácné, a pak to vždy vyžaduje doplnění dalšími prostředky (např. zájmenem), které takovou funkci dodatečně označí. (125)

3.22 Věta a text

Naprostá většina výpovědí, s nimiž se v běžném životě setkáme, tvoří část většího celku – textu. S okolním textem je každá výpověď spojena po stránce formální a zejména obsahové do té míry, že je-li z něho vytržena, často nám poskytne informaci velmi omezenou nebo dokonce vůbec žádnou. (125)

Toto zjištění vedlo některé lingvisty v 70. letech k závěru, že základní jednotkou jazyka není věta, ale text; vznikla tak textová lingvistika, která zdůrazňuje význam kontextu pro pochopení informací obsažených ve větě a zavádí několik termínů (koheze, koreference apod.), které mají naznačit vzájemnou spojitost či souvislost vět jako dílčích prvků vyššího útvaru. Formálními prostředky, které odkazují na informace uvedené v jiné části textu. (126)

3.23 Jednoduchá věta a její juxta pozice

Existuje v zásadě pět různých typů výpovědí: A) věta jednoduchá, B) juxta pozice, C) souvětí souřadné, D) souvětí podřadné a E) složité konstrukce obsahující několik vět hlavních i vedlejších. V tomto pořadí se výpovědi nepochybně vyvíjely v procesu rozvoje jazyka u člověka (od primitivních forem do dnešních rozvinutých jazyků) a stejný vývoj se opakuje také v jazyce malých dětí. (126)

Naprostá většina všech vět obsahuje oba základní větné členy: podmět a přísudek, jsou to věty dvoučlenné. V některých případech jeden z obou těchto členů chybí a v tom případě mluvíme o větách jednočlenných. Pokud chybí přísudek, jde o jednočlennou větu jmennou, pokud chybí podmět, jedná se o jednočlennou větu slovesnou. (126)

Často se setkáváme s větami, jejichž podmět „je zamlčen“, tj. není vyjádřen samostatným větným členem, ale je zcela jasně označen koncovkou slovesa (gramatickou kategorií osoby). Takové věty jsou dvoučlenné. (127)

U vět dvoučlenných je třeba rozeznat věty s přísudkem jmenným (sponové sloveso + jméno) a věty s přísudkem slovesným (významové sloveso). Holá věta má pouze podmět a přísudek. Za holý přísudek se považují i složené slovesné tvary; rozdíl mezi tvary prodávám a prodal jsem je pouze v tom, že se v prvním případě vyjadřují slovesné kategorie koncovkou (typ syntetický) a v druhém případě pomocným slovesem (typ analytický). (127)

Věta často obsahuje tranzitivní sloveso, které vyžaduje doplnění přímým podnětem (v češtině ve 4. pádu). Tranzitivní slovesa takové doplnění nepřipouštějí. (127)

Každá věta může obsahovat také další doplnění slovesa: nepřímý předmět (ve 3. pádě) a příslovečné určení (místa, času, způsobu). Věta *Řeknu ti to zítra* obsahuje vedle základních větných členů (podmět a přísudek) i všechny tři druhy doplnění přísudku (přímý a nepřímý předmět i příslovečné určení). (127-128)

Kterýkoli z uvedených větných členů (kromě přísudku) může být doplněn dalšími rozvíjejícími větnými členy. Příkladem takové rozvité věty je *Můj přítel mi koupil minulý týden v Praze atlas Evropy*. (128)

Juxtapozice, jinými slovy souřadné přiřazování, je přechod mezi jednoduchými větami a souvětím. Je to volné spojení jednoduchých vět, které spolu obsahově nesouvisí. K tomu, aby mohly být považovány za souvětí, jim chybí spojka. Místo ní jsou odděleny v psaném jazyce nejčastěji středníkem, v mluveném je jejich rozhraní signalizováno tak, že zpravidla neklesá tolik jako u samostatné věty ukončené tečkou a mezera mezi nimi bývá kratší nebo se dokonce blíží nule. (128)

3.24 Souvětí podřadné

Souvětí souřadné je spojení dvou (nebo více) jednoduchých vět, které spolu obsahově souvisí. Po formální stránce je pro takovou konstrukci charakteristické, že obě věty jsou k sobě připojeny pomocí souřadící spojky a hlas klesá až konci celé konstrukce. V psaném jazyce je takový konec označen tečkou. (128)

Souřadné spojení (cizím slovem parataxe) znamená spojení dvou syntaktických prvků, které na sobě nejsou obsahově ani formálně závislé, a mohou tedy existovat jeden bez druhého. V širším smyslu to může být např. spojení jednotlivých morfémů (*Zeměkoule*), výrazů (*chlapeci a děvčata*; *mladí i staří*; *upřímně a vesele*), syntagmat (*dobrý hráč karet, ale špatný společník*; *psát dopis i poslouchat rozhlas*), avšak nejčastěji se užívá termín parataxe v užším slova smyslu právě pro označení souřadně spojených vět, jinými slovy pro označení souvětí souřadného. (128)

Základní typy souvětí souřadného

Souvětí souřadné	
Slučovací	<i>Vím to a zařídím se podle toho. Jana ani nepřišla, ani se neomluvila.</i>
Odporovací	<i>Dnes nemám čas, ale zítra to určitě udělám. Jana nepřišla, avšak aspoň se omluvila.</i>
Vylučovací	<i>Řekni mi to hned, nebo mi zítra zavolej!</i>

	<i>Bud' Jana přijde, nebo se aspoň omluví.</i>
--	--

(129)

3.25 Souvětí podřadné

Podřadné spojení (cizím slovem hypotaxe) je v širším smyslu spojení dvou gramatických prvků, z nichž jeden je řídicí a může stát sám o sobě, kdežto druhý je na něm závislý. Takovými prvky mohou být třeba morfémy (rozdělit, trojúhelník), výrazy (velký dům, kniha básní, psát dopis, velmi dobře), syntagmata (špatný odhad ministerstva financí; dobře poslouchat rozhlasové zprávy) apod., ale nejčastěji se termín hypotaxe používá pro označení vztahu mezi hlavní a vedlejší větou, tedy pro souvětí podřadné. V takovém spojení představuje hlavní věta řídicí a nezávislý prvek.

Naproti tomu je vedlejší věta formálně i obsahově závislá na větě hlavní a nemůže bez ní existovat. (129)

Mezi souvětím souřadným a podřadným je zásadní rozdíl. U souřadného souvětí jde vždy o spojení dvou (nebo více) vět jednoduchých, kdežto souvětí podřadné vzniká vždy z jediné věty jednoduché. Dochází k tomu tehdy, když se některý z jejích větných členů rozvine do té míry, že se v něm objeví sloveso s osobním zakončením. (129)

Základní typy vedlejších vět

Souvětí podřadné	
Vedlejší věty substantivní (stojí na místě podmětu, předmětu,...)	<i><u>Kdo chce vyhrát volby, musí přesvědčit voliče.</u></i> (podmětná) <i><u>Všichni svorně tvrdí, že o tajném kontu nevěděli.</u></i> (předmětná)
Vedlejší věty adjektivní (zastupují přídavné jméno, přívlastek)	<i><u>Projev, který jsme právě slyšeli, nás nepřesvědčil.</u></i> (vztažná)
Vedlejší věty adverbiální (zastupují příslovce času, místa,...)	<i><u>Když jsem ho poslouchal, udělalo se mi špatně.</u></i> (časová) <i><u>Kde se hospodaří, tam se dobře daří.</u></i> (místní) <i><u>Vypnul jsem televizi, protože nesnáším násilí.</u></i> (důvodová) <i><u>Kdybych mohl, odjel bych na ostrovy Bora-Bora.</u></i> (podmínková) <i><u>I když je to málo pravděpodobné, přemýšlím o tom.</u></i> (přípustková) <i><u>Koruna oslabila, takže teď platíme 20 Kč za marku.</u></i> (důsledková) <i><u>Babička měla velké oči, aby Karkulku lépe viděla.</u></i> (účelová)

(130)

Při klasifikaci vedlejších vět se zásadně řídíme tím, že každá taková věta zastává funkci určitého větného členu věty hlavní. (130)

Protože substantivum zastává ve větě zejména funkce podmětu nebo předmětu, setkáváme se v praxi nejčastěji s vedlejšími substantivními větami podmětnými nebo předmětnými. Pro takové

věty, které zastávají funkci přítomného předmětu, se v naší praxi vžil název vedlejší věty „obsahové“. Jsou to např. věty *řekl, že nemá čas; chce, abych přišel; nevím, co budu dělat* (řekl něco, chce něco, nevím něco). Patří ve všech jazycích k velmi častým typům vedlejších vět. (130)

Vedlejší věty adjektivní odpovídají z hlediska morfologie adjektivu a z hlediska syntaxe přívlastku. Mají stejnou funkci jako každý jiný přívlastek, totiž blíže určovat substantivum (podmět, předmět, doplněk), k němuž se vztahují. Vžil se pro ně název vedlejší věty „vztažné“. (131)

Konečně vedlejší věty adverbialní (přísllovečné) zastávají v souvětí funkci přísllovečného určení času, místa, atd., a podle toho dostávají názvy „přísllovečná časová“ atd. Zvláštní případ jsou vedlejší věty přísudkové; ty jediné neodpovídají větnému členu hlavní věty, ale pouze jedné jeho části, totiž jmenné části jmenného přísudku (srovnej větu jednoduchou *ta studentka je hezká* a souvětí *ta studentka je taková, jakou jsem si představoval*). (131)

3.26 Složité větné konstrukce

Až dosud jsme si uváděli takové příklady souvětí, v nichž se objevovaly vždy jen dvě věty. V praxi se ale často setkáváme se složitějšími souvětími, v nichž se kombinuje větší počet vět spojených různě uspořádanými vzájemnými vztahy. (131)

Při syntaktickém rozboru je vhodné zjistit nejprve počet vět, z nichž se dané souvětí skládá. Zpravidla k tomu postačí zjistit počet slovesných tvarů s osobní koncovkou, protože pouze takové tvary mohou zastávat funkci přísudku. (131)

Z hlediska morfologického může být např. substantivum blíže určeno adjektivem, číslovkou, zájmenem, jiným substantivem apod., adjektivum adverbium, atd. V rámci syntaxe ovšem nemluvíme o slovních druzích, ale spíše nás zajímají větné členy. (134)

Příklady mnohonásobných větných členů (parataxe)

Podmět	<i>přibývali v... románech... <u>knížata</u>..., <u>hraběnky</u>..., <u>lesk</u>..., <u>třpyt</u>..., <u>cinkání</u>... a <u>vzdechy lásky</u></i>
Jmenný přísudek	<i>je to zároveň <u>dítě</u>, <u>obr</u>, <u>kudrnatý beránek</u> a <u>tur</u></i>
Přímý předmět	<i>(má)... <u>kníry</u> a ... <u>očka</u>... a <u>ruce</u>, ..., a... <u>kravatu</u></i>
Nepřímý podmět	<i>Kdybych mohl psát o jeho <u>knížkách</u>, o jeho poetické <u>demokratičnosti</u>, o jeho <u>geniálním optimismu</u></i>
Přísllovečné určení způsobu	<i>švadronil <u>španělsky</u>, <u>francouzsky</u>, <u>anglicky</u>, <u>holandsky</u>, <u>paterou řečí nigrů</u> a <u>desaterým nářečím</u></i>

(135)

3.27 Zkracování vět a polovětné vazby

Věty vedlejší je možné považovat, jak jsme viděli, za výsledek procesu, při kterém se větný člen rozvine do té míry, že se v něm objeví slovesný tvar s osobní koncovkou. (136)

V jazyce je ale běžný opačný proces, během něhož sloveso (např. *čte*) ztratí osobní zakončení a změní se na neosobní tvar slovesný (příčestí *čtoucí*, přečtený, infinitiv *číst*, podstatné

jméno, slovesné *čtení*) nebo dokonce na podstatné jméno od slovesa odvozené (*četba*). V takovém případě se naopak z věty stává pouhý větný člen jiné věty. (136)

Tento proces má zpravidla za následek **zkrácení** věty a souvětí; používá se tehdy, když se např. konatel děje vyrozumívá z kontextu nebo je pro danou odpověď nepodstatný. Zkracování vět je umožněno tím, že je v neosobních tvarech slovesných ukryta (koncentrována, kondenzována) jak příslušná činnost, tak i její konatel. Proto se těmto tvarům někdy říká *kondenzory*. (136)

...za jedinou rozvitou větou můžeme najít celou řadu ukrytých dílčích vět, které jsou „kondenzovány“ do pouhých větných členů. (136)

...**polovětné vazby**...jsou takové konstrukce, v nichž se osobní tvar slovesa nahradí tvarem neosobním a vznikne tak celek, který obsahově zcela odpovídá větě, ale po formální stránce ho lze sotva za větu považovat, a to právě proto, že mu chybí přísudkové sloveso, i když se konatel děje (a tedy i osobní tvar slovesný) z kontextu snadno vyrozumívá. (138)

3.28 Metody syntaktického rozboru

V Chomského generativní gramatice se používá grafické znázornění větné struktury ve formě frázového ukazatele. Tato metoda vychází z teorie bezprostředních složek, která vznikla v rámci amerického strukturalismu a dělila větu vždy do dvou částí, každou z nich opět do dvou atd., až došla k jednotlivým výrazům. Také Chomsky, jinak přísný kritik strukturalismu, dělí větu (S – sentence) do dvou částí (NP – noun phrase a VP – verb phrase), které odpovídají tradičnímu dělení na část podmětovou a přísudkovou, a pokračuje v obdobném dělení, dokud nedojde k jednotlivým výrazům. Na rozdíl od svých předchůdců však využívá matematickou teorii grafů a znázorňuje větnou strukturu ve formě stromu. (138)

Jako ukázkou evropského pojetí jsme zde vybrali metodu, kterou u nás rozpracoval především **V. Šmilauer**. Také ona používá grafického znázornění věty ve formě stromu, ale přesto se od předcházející metody značně liší. Především v tom, že jednotlivé větné členy neleží teprve pod stromem jako tzv. koncový řetězec, ale tvoří uzly stromu, tj. průsečíky přímek. (139)

Graf je konstruován podle těchto zásad: a/ každá přímková spojuje dva větné členy, které spolu tvoří syntagma, tj. dvojici výrazů úzce spojených vzájemným vztahem; b/ vodorovné přímkové označují vztah mezi rovnocennými větnými členy, tj. větotvorný vztah predikace mezi podmětem a přísudkem; c/ šikmé přímkové označují vztah mezi výše položeným členem řídicím a níže položeným členem závislým, např. vztah rekvise mezi přísudkem a přímým podnětem nebo vztah determinace mezi předmětem (podmětem, doplňkem) a příslušným přívlastkem; d/ graf zachovává slovosled věty. (139-140)

Na rozdíl od dynamického pojetí frázového ukazatele je tento graf spíše statický: ukazuje uspořádání (strukturu) věty, hierarchii (vzájemné vztahy) větných členů ze synchronního hlediska. (140)

3.29 Příklad asymetrie v syntaxi: podmínkové věty

Jakobsonova teorie o asymetrickém charakteru gramatických kategorií... je známa jako teorie binarismus. (143)

Zde nejprve shrneme její hlavní teze:

1. **V průběhu vývoje jazyka vzniká nová gramatická kategorie** vytvořením nového tvaru, který na rozdíl od tvaru předcházejícího nevyjadřuje jeden znak navíc. Tak např. tvar *vím* ve srovnání s tvarem *vědět* vyjadřuje navíc kategorii osoby, tvar *kdybych věděl* má navíc ještě příznak podmíněnosti a tvar *kdybych byl věděl* toho vyjadřuje ještě příznak minulosti. K podobným závěrům bychom došli např. u tvarů: *jít, jdu, šel bych, byl bych šel* apod.
2. **Každý příznakový člen opozice může být nahrazen členem bezpříznakovým** za předpokladu, že se daný příznak vyrozumívá z kontextu. Tak např. tvar *kdybych byl věděl* může být nahrazen tvarem *kdybych věděl*, pokud je příznak minulosti jasně vyjádřen v jiné části výpovědi, a tvar *šel bych* může být nahrazen tvarem *jdu*, pokud z kontextu vyplývá podmíněnost děje. (143)

Teorie o asymetrickém charakteru gramatických kategorií je schopna vysvětlit fakt, se kterým se běžně setkáváme v češtině i v cizích jazycích: větné vzorce předepisované v gramatikách spisovného jazyka mají v běžném hovorovém jazyce celou řadu ekvivalentů, tj. rovnocenných náhradních konstrukcí, které mohou předepsaný vzor úspěšně zastoupit. (143)

Slovní zásoba

4.1 Lexikologie a lexikografie

4.11 Obsah lexikologie

Třetí základní složkou jazyka je vedle zvukové stránky a gramatiky jeho slovní zásoba. Tou se zabývá především lexikologie a lexikografie, do značné míry také sémantika, i když ta má poněkud širší dosah; zkoumá vedle významů jednotlivých výrazů také větný význam, jehož výzkum patří spíše do syntaxe; v širším smyslu se zabývá sémantika také významem obecně a zkoumá tedy významovou stránku všech systémů, i nejazykových. (147)

Lexikologie si klade za cíl dva základní úkoly: (1) zkoumá inventář jazykových znaků (výrazů, slov a slovních spojení), které má daný jazyk k dispozici; (2) popisuje teorii slovní zásoby, tj. její uspořádání, hierarchizaci, kvantitativní vztahy, původ slov, poměr mezi slovy základními a odvozenými, formální prostředky a způsoby tvoření nových slov, využívání a vliv cizích slov na slovní zásobu mateřského jazyka apod. (147)

Lexikografie má podobné cíle, ale je zaměřena prakticky; zabývá se sestavováním jedno nebo vícejazyčných slovníků. (147)

Více než dva tisíce let stará **etymologie** se zabývá původem slov. (147)

Onomastika zkoumá vlastní jména, tj. zejména jejich typy, způsob tvoření a ty vlastnosti, kterými se liší od jmen obecných. Dělí se dále na toponomastiku či *toponymii*, která studuje tzv.

toponyma, tj. místní názvy (vesnice, hor, řek, apod.) a na *antroponymii*, která zkoumá tzv. antroponyma, tj. vlastní jména osob. (147)

4.12 Kvantitativní vztahy ve slovní zásobě

Slovní zásoba každého přirozeného jazyka se skládá z výrazů (lexémů, jazykových znaků), které jako celek pojmenovávají neopakovatelným způsobem okolní svět, respektive jeho jednotlivé předměty, osoby, jevy a události. (147)

Pokud jde o kvalitu, liší se mezi sebou obsahem a rozsahem pojmů, k nimž se jednotlivé tvary vztahují, a také různými vztahy nadřazenosti a podřazenosti apod. Tak např. pojem zvíře je nadřazený pojmům pes nebo veverka a má menší obsah a větší rozsah než tyto pojmy podřazené. (148)

Proces pojmenovávání se netýká pouze dvou složek (slovo a věc), ale má tři základní složky: slovní tvar se pojí s určitým pojmem a spolu – jako jazykový znak o dvou nerozlučných stránkách – se vztahují k příslušné části světa, který nás obklopuje. To všechno jsou otázky spojené s významem a patří spíše do oblasti sémantiky. (148)

Dosavadní výzkumy vedly k závěru, že ve slovníku kteréhokoli přirozeného jazyka je možné rozlišit tři skupiny výrazů: a) slova s velmi vysokou frekvencí; b) slova se střední četností výskytu; c) slova s velmi nízkou frekvencí. (148)

Do první skupiny se zpravidla zahrnuje deset slov, která se v daném jazyce vyskytují nejčastěji (mají nejvyšší frekvenci). (148)

Autoři frekvenčních slovníků v různých jazycích došli vesměs k těmto obecně platným závěrům:

- 1) Nejčastěji užívané slovo pokrývá přibližně 5% textu; v průměru je to tedy každé dvacáté slovo jakéhokoli textu.
- 2) Prvních deset slov s nejvyšší frekvencí pokrývá asi 20% textu, tedy celou jeho pětinu.
- 3) Tato slova patří v daném jazyce vždy k nejkratším; souvisí to s principem ekonomičnosti.
- 4) Jsou to vesměs slova formální či gramatická (předložky, spojky, zájmena), kterých je v jazyce poměrně málo, ale mají mnohem vyšší četnost výskytu než slova plnovýznamová.
- 5) Na konci frekvenčního seznamu bývá zpravidla velké množství slov, která mají mimořádně nízkou frekvenci: objeví se např. v textech o rozsahu milionu slov pouze jednou. (149)

Podobné kvantitativní vztahy existují i v ostatních jazykových rovinách (fonetika, fonologie, morfologie, syntax, atd.) a zabývá se jimi především kvantitativní lingvistika. (149)

4.13 Základní a odvozená slova

Když se podíváme do kteréhokoli slovníku libovolného jazyka, zjistíme, že je v něm poměrně velmi malé množství slov základních, tj. takových, která není možné odvodit od jiných. Naprostá většina jsou naopak slova odvozená. (149)

4.14 Tvoření slov

Hlavní procesy, které umožňují významným způsobem rozšiřovat slovní zásobu, jsou z formálního hlediska odvozování a skládání, z hlediska sémantického změny významu a výpůjčky. (151)

Zde si chceme všimnout zejména některých systematických rysů **odvozování**, které je nepochybně nejproduktivnějším a nejrozšířenějším způsobem obohacování slovní zásoby, alespoň pokud jde o jazyky afijující, a těch je naprostá většina. (151)

V češtině a dalších jazycích indoevropských se významně uplatňují prefixy a sufixy. (151)

Mezi zvláštní rysy slovanského slovesa patří možnost vytvářet pomocí některých prefixů dokonavé tvary; v tom případě zastává prefix funkci gramatickou a lexikální význam se u takto vytvořeného slova nijak nemění. (151)

Inventář sufixů bývá zpravidla podstatně bohatší než tomu je u prefixů. I v tomto případě se setkáváme s jevem, který je u flexivních jazyků běžný, že totiž na jedné straně týž sufix může plnit různé funkce (mít různé významy) a na druhé straně jednu a touž funkci může plnit několik různých sufixů. (153)

4.15 Internacionalismy

Jedním z důležitých zdrojů pro češtinu a ostatní evropské jazyky byly dva klasické jazyky, jejichž značný vliv je patrný ve všech evropských a v mnoha dalších jazycích; byla to klasická řečtina a latina, na jejichž základě se vytvořily a v případě potřeby dodnes vytvářejí četné internacionalismy. Při přejímání nebo tvoření těchto mezinárodně srozumitelných výrazů se uplatňovala jednak plnovýznamová slova, jednak celá řada prefixů nebo sufixů. (155)

...internationalismy jsou takové výrazy, které byly s malými pravopisnými nebo gramatickými úpravami převzaty do mnoha jazyků. (155)

Zdá se, že latinské prefixy v češtině ve větší míře zdomácněly (*abnormální*, *centimetr*, *decilitr*, *semestr*). Z latiny ovšem pochází samozřejmě většina slovní zásoby románských jazyků, ale také asi polovina slovníku angličtiny atd., a celá řada původně latinských prefixů a celých výrazů přešla do češtiny právě prostřednictvím některého z těchto jazyků (např. *akvarel* z italštiny do ostatních jazyků). Ostatně i většina řeckých prefixů a výrazů se do moderních jazyků dostala prostřednictvím latiny a do češtiny pak byly takové výrazy převzaty z některého moderního jazyka. (156)

Často vedle sebe existují prefixy domácí a „internacionální“ (např. *mezi-* a *inter-*), a nejsou vzácné ani případy, kdy ve stejném významu používáme prefix řecký, latinský a slovanský (*anti-*, *contra-*, *proti-* nebo *mono-*, *uni-*, *jedno-*). (157)

Stejně jako u prefixů existují i v tomto případě některé internacionalismy, které nemají v jiných jazycích „domácí“ protějšek, jako např. *dinosaur*, jehož překlad do češtiny by zněl „hrozný plaz“, ale také takové termíny, jako *pedagogika*, *mononukleóza*, *kilogram*, *milimetr*, *automat*, *televize* a celá řada dalších. (158)

I v těchto případech rozhoduje o výběru konvence – často jde o prostou náhodu nebo o módní trend. (159)

Klasická řečtina a latina jsou jazyky dávno mrtvé v tom smyslu, že neexistuje homogenní jazykové společenství, kterému by sloužily jako živý prostředek každodenního dorozumívání. Přesto jsou dodnes zdrojem nových výrazů, protože moderní jazyky se k nim zpravidla obrací v případě, že je třeba pojmenovat nový technický vynález nebo novou vědeckou disciplínu, vytvořit terminologii pro nové jevy vědeckého, odborného a často i každodenního charakteru. (159)

4.16 Lexikografie

Lexikografie... je ta část lingvistiky, která se zabývá „sepisováním slovní zásoby“, tj. sestavováním slovníků. (159)

S jazykem souvisí každý slovník už tím, že zahrnuje, nejčastěji v abecedním pořádku, určitou část slovní zásoby a podává výklad jednotlivých hesel, tj. interpretaci jejich významů. (159)

Základní typy slovníků

Typy slovníků	Obsah
1. Výkladové	
1.2 Univerzální	<i>celkový popis světa, který nás obklopuje</i>
1.3 Speciální	<i>popis některého oboru (např. filozofický slovník)</i>
2. Jazykové překladové	
2.1 Dvojjazyčné	<i>např. česko-anglický nebo anglicko-český; dělí se podle rozsahu, tj. počtu zahrnutých hesel; pro běžnou práci jsou nejvhodnější středně velké slovníky, které obsahují okolo 30 – 40 tisíc hesel a dostatečnou zásobu frazeologismů</i>
2.1.1 Kolibří	
2.1.2 Malé	
2.1.3 Střední	
2.1.4 Velké	
2.2 Vícejazyčné	<i>kdyysi oblíbené, dnes ojedinělé (nedostatky)</i>
3. Jazykové speciální	
3.1 Ortografické	<i>např. „Pravidla českého pravopisu“</i>
3.2 Etymologické	<i>u každého výrazu uvádějí jeho původ</i>
3.3 Synonym	<i>Nabízejí synonyma (vhodné pro překladatele)</i>
3.4 Frazeologické	<i>zaměřují se na frazeologismy, přísloví atd.</i>
3.5 Slangové	<i>zkoumají slovní zásobu sociolektů (slangů)</i>
3.6 Terminologické	<i>terminologie jednoho nebo několika oborů</i>
3.7 Technické	<i>zaměřeny na překlad technické literatury</i>
3.8 Autorské	<i>slovní zásoba spisovatele nebo jediného díla</i>
3.9 Frekvenční	<i>řadí výrazy podle četnosti výskytu, ne abecedně</i>

V předcházející kapitole jsme zjistili, že v každém rozvinutém jazyce je poměrně malý počet slov základních, od nichž se ale díky procesu zvanému tvoření slov odvozuje značný počet dalších výrazů (odvozenin, složenin, víceslovných pojmenování a frazeologismů). Gramatický proces ohýbání slov (skloňování, časování, stupňování) pak počet možných tvarů ještě mnohonásobně zvyšuje. (162)

...fakt, že týž lexém má v jiném jazyce celou řadu ekvivalentů, není dán ničím jiným než mnohoznačností – cizím slovem *polysémií*. (163)

4.2 Sémantika

4.21 Vývoj sémantiky

Sémantika je nauka, která se zabývá významem. V případě lingvistiky jde tradičně zejména o význam jednotlivých slov, jinými slovy o významovou složku jazykového znaku. (164)

Určitý zájem o význam slov existoval už u starověkých a středověkých filozofů, ale o systematické zpracování této složité problematiky se pokusili až na přelomu 19. a 20. století zejména *M. Bréal*, *A. Meillet* a další francouzští lingvisté. (164)

Základní sémantické pojmy

Termín	Označuje	Příklady
synonymie	dvě slova mají stejný význam	<i>hezký/pěkný</i>
homonymie	dvě slova mají stejný tvar	<i>bílí/bíli</i>
polysémie	jedno slovo má různé významy	<i>vlna</i>
hyponymie	nadřazený a podřazený pojem	<i>zvíře/pes</i>
antonymie	dva konce graduálního vztahu	<i>vysoký/nízký</i>
komplementárnost	jedno slovo je popřením druhého	<i>živý/mrtvý</i>
solidárnost	vzájemná souvislost dvou pojmů	<i>uši/slyšet</i>
příčinnost	jeden pojem je příčinou druhého	<i>zabít/zemřít</i>
inverze	dvě slova s převráceným významem	<i>kupovat/prodávat</i>

(164)

V šedesátých letech 20. století došlo k dalšímu rozkvětu sémantiky. V gramatice se v té době přesouval zájem lingvistů od morfologie k syntaxi a v souvislosti s tímto posunem také začal vzrůstat zájem o sémantiku věty. Byly definovány další pojmy a termíny, jako např. *presupozice* (význam, který není ve větě výslovně pojmenován, ale nepochybně z ní vyplývá), *ilokuční akt* (tvoření věty v souladu se záměrem mluvčího, např. otázka nebo zákaz), *performativní slovesa* (taková, která rozhodují o ilokuční síle věty, tj. o druhu výpovědi, např. *ptám se tě, zakazují ti*) apod. (164)

V rámci strukturalismu došlo k pokusům hledat základní jednotky významu, sémy, jejichž kombinací by se daly sestavovat významy jednotlivých slov, případně k pokusům rozkládat význam slov na jednotlivé dále nerozložitelné složky. (164)

Noam Chomsky zavedl do své generativní gramatiky pojem hloubková struktura, aby tím čelil kritice, že zcela přehlíží významovou stránku jazyka. (165)

Přes všechny tyto pokusy je možné říci, že je významová stránka jazyka dodnes poměrně málo prozkoumaná. Sémantika je sice disciplína s dost dlouhou tradicí, ale přesto dosud patří k málo propracovaným lingvistickým disciplínám. (165)

4.22 Významová složka jazykového znaku

Také Ferdinand de Saussure, zakladatel jazykového strukturalismu, se věnoval otázkám významu slov, a to především ve své teorii jazykového znaku. Ten se podle něho skládá ze dvou neoddělitelných složek: *signifiant* (složka označující, forma, tvar, sled hlásek, např. český výraz „strom“, gn čti jako ň) a *signifié* (slova označovaná, obsah či význam tohoto výrazu). (165)

Saussure také definoval tři základní vlastnosti jazykového znaku: lineárnost, arbitrárnost a diskontinuitu. První z nich, lineárnost, se týká především jazykové formy, souvisí totiž s faktem, že v jazykové výpovědi není možný jiný způsob než řadit postupně jeden znak za druhým. (165)

Pokud jde o *arbitrárnost* (libovolný charakter) jazykového znaku, mívá se tím fakt, že obě jeho složky (označovaná a označující, tj. obsah a forma) jsou spojeny na základě pouhé konvence a neexistuje mezi nimi žádný logický vztah. Tomu se vymykají pouze onomatopoická slova (např. kukačka, prskat, chrchlat apod.), jejichž zvuková podoba má přímou souvislost s jejich významem. Naproti tomu u většiny slov, alespoň pokud jde o rozvinuté jazyky, taková možnost neexistuje; ostatně slovní zásoba jednotlivých jazyků se liší právě z toho důvodu, že pro stejné nebo obdobné jevy okolního světa užívají tyto jazyky různá pojmenování vytvořená na základě konvence. (165)

Třetí vlastnost, *diskontinuita* (ohraničenost), se týká toho, že se jazykový znak vztahuje k určité vymezené části okolního světa a díky tomu staví do opozice s jinými znaky, s nimiž ho nelze libovolně zaměňovat. Také tato jeho vlastnost je nesporná, ale kontroverzní je v této souvislosti Saussurova myšlenka o tom, že svět, který nás obklopuje, je beztvaré kontinuum (v Saussurově pojetí tzv. „mlhovina“) a že teprve jazyk vyděluje z tohoto nerozhraničeného světa jednotlivé pojmy. Někteří jeho pokračovatelé zašli ještě dále, když tvrdili, že okolní svět vlastně neexistuje, dokud není nějakým jazykem klasifikován a pojmenován (podobné teorie se vyznačují přeceňováním úlohy jazyka při poznávání mimojazykové zkušenosti a shrnují se obvykle pod názvem „jazykový relativismus“). (165-166)

Řešení této složité otázky bychom mohli zjednodušeně formulovat asi tímto způsobem: a) svět, který nás obklopuje, je dostatečně diferencován sám o sobě a bez přispění kteréhokoli jazyka, proto ho lze sotva přirovnat k nediferencované mlhovině; b) jazyky se nicméně často výrazně liší v tom, jak okolní svět klasifikují, segmentují a jak jeho jednotlivé složky pojmenovávají. (166)

4.23 Sémiotika

Hovoříme-li o sémantice, je vhodné se alespoň krátce zmínit také o sémiotice. Ta má širší a obecnější rozsah, protože např. sémantiku v sobě zahrnuje. Sémiotika je nauka o znakových systémech a věnuje se zkoumání nejen jazykových znaků, ale obecně i všech ostatních znakových systémů, s nimiž se všichni pravidelně setkáváme, jako jsou např. systémy dopravních značek, názorné mezinárodní značky v bankách nebo na letištích, atd. (168)

Ferdinand de Saussure používal pro označení téže disciplíny název sémiologie a definoval ji jako nauku o životě znaků v lidské společnosti; jako příklady znakových systémů uváděl napří i řeč hluchoněmých, Morseovu abecedu, šachovou hru, další strukturalisté do nich zahrnovali i těsnopis, folklór, lidové kroje a mnoho dalších systémů. Jazykové znaky jsou podle této teorie pouze jedním z mnoha znakových systémů a lingvistika je pak logicky součástí sémiologie. V některých zemích, např. ve Francii, se termínu sémiologie dodnes dává přednost. (168)

„Význam“ a disciplíny, které se jím zabývají

Sémiotika	Zabývá se znakovými systémy (nejen jazykovými); podle Morrise se dělí na <i>sémantiku</i> (ta se zabývá významem), <i>syntax</i> (studuje vzájemné vztahy mezi znaky) a <i>pragmatiku</i> (vztahy mezi znaky a jejich uživateli); <i>zoosémiotika</i> studuje využívání znaků u zvířat a <i>biosémiotika</i> jejich všestranné využívání v živé přírodě.
Sémantika	Část sémiotiky, která se zabývá významem, tj. vztahem mezi znaky a označovanými předměty (jevy, událostmi), jinými slovy mezi tvary či formami a jejich obsahem či významem; pracuje s minimálními jednotkami významu, tzv. <i>sémantémy</i> , zkráceně též <i>sémy</i> .
Sémaziologie	Ta část sémantiky a lexikologie, která vychází od jednotlivých tvarů a zkoumá jejich významy a také změny významu, k nimž u nich dochází.
Onomaziologie	Volí opačný postup než sémaziologie, tj. zkoumá proces pojmenovávání (přiřazování formy k významu).
Sémiologie	Sassurův termín pro vědu o znakových systémech; dnes se někdy užívá jako synonymum sémiotiky.

(169)

Termín sémiotika má dlouhou historii, používal ho už římský filozof a lékař Galénos jako označení „vědy o příznacích“ v rámci lékařství. Základy k moderní sémiotice položil na přelomu 19. a 20. století americký filozof a logik **Charles S. Peirce**, když rozdělil znaky na *ikony*, *indexy* a *symboly*. V současné době se prosazuje zejména pojetí jeho krajana Charlese Morrise, který rozdělil sémiotiku do těchto tří částí: *sémantika*, *syntax* a *pragmatika*. (169)

Teoretická sémiotika se dnes zabývá podstatou znaků a jejich klasifikací. Nejstručnější definice znaku říká, že „znak je něco, co stojí na místě něčeho jiného“; nutným předpokladem k existenci znaku je ale také „interpretant“, tj. někdo, kdo tuto záměnu chápe a rozumí jí, jinými slovy dokáže ji správně interpretovat. (169-170)

Další tradiční obory

5.1 Rétorika

5.11 Vznik a vývoj rétoriky

Podle některých pramenů vznikla rétorika na Sicílii, ale k jejímu velkému rozkvětu došlo ve starověkém Řecku v 5. století př. n. l. V Aténách tehdy poprvé v dějinách vzniklo demokratické

zřízení a spolu s ním se vytvořila potřeba ovládat řečnické umění, zvláště v politickém životě a při soudních jednáních. (171)

V řečnickém umění vynikl zejména **Protagoras** (481-411) a další sofisté, tj. „mudrci“, kteří vedle filozofie, politiky a práva vyučovali také umění správně se vyjadřovat. Jejich odpůrci, často zároveň i odpůrci demokracie, jim kladli za vinu, že učili politiky a soudce mluvit přesvědčivě bez ohledu na to, zda obhajovaná věc byla správná, pravdivá a prospěšná či naopak. (171)

Také ve starověkém Římě se rétorika těšila značnému rozkvětu. Za jejího vrcholného představitele je považován Marcus Tullius Cicero (106 – 43 př. n. l.), z jehož pera se dochovaly nejen skvěle formulované obhajoby a obžaloby, ale dokonce i celé traktáty věnované řečnickému umění. (171)

Ve středověku byla rétorika jedním ze sedmi svobodných umění; dokonce patřila spolu s gramatikou a dialektikou (tj. logikou) k tzv. triviu, ke skupině tří nejdůležitějších. Pro lingvistiku je zajímavé, že všechna tato tři „umění“ měla úzký vztah právě k jazyku. (172)

5.12 Dnešní aplikace

Jako příklad nevhodných řečových návyků mohou sloužit tzv. „vycpávky“ či „berličky“, tj. výrazy, které z hlediska obsahu žádnou informaci nenesou a jsou tedy zcela nadbytečné, z hlediska formy pak působí rušivě a nepřírozně. (172)

...zcela nevhodné jsou neobyčejně rozšířené módní vycpávky, jako byly před lety např. výrazy „prostě“ nebo „jako“ a dnes slovo „vlastně“ (viz věty typu: *rétorika je prostě věda, která jako popisuje...*; *rétorika je vlastně věda, která vlastně popisuje...*; apod.) (172)

5.2 Etymologie

5.21 Nauka o původu slov

Etymologie je nauka o původu slov; snaží se odhalit jazyk, z něho jednotlivá slova pocházejí, zjistit původní význam a změny významu, i tvaroslovné změny, k nimž v průběhu přecházení do jiných jazyků i později v jednotlivých jazycích došlo. Podobně jako rétorika patří k nejstarším jazykovědným disciplínám: její tradice sahají až do starověkého Řecka, pěstuje se tedy už přibližně dva a půl tisíce let. (172)

O výkladu původního významu slov se pokoušeli stařečtí filozofové, zejména Platón (v dialogu Kratylos) a stoikové. Na ně pak navázali římstí filozofové a autoři latinských gramatik. Vzhledem k významu gramatiky (rozumí se latinské) v období středověku, rozvíjela se etymologie také v rámci tohoto „svobodného umění“, které patřilo k základům středověké vzdělanosti. Na začátku moderní doby, tj. v období renesance, a v dalších obdobích, včetně 18. století, pěstovala se etymologie zvláště v souvislosti s rostoucím zájmem o živé evropské i „exotické“ jazyky a při sestavování slovníků. (172-173)

Pro celé toto dlouhé období bylo charakteristické, že se etymologové opírali často o náhodné podobnosti mezi jazyky, a docházeli tak většinou k fantastickým a zcela nepodloženým závěrům. (173)

Ke změně došlo až v 19. století, kdy se v rámci srovnávací a historické gramatiky začaly vědeckými metodami zkoumat otázky příbuznosti jazyků, a v souvislosti s tím byly postupně zjišťovány i zákonitosti vývoje zvukové stránky jazyka. (173)

5.22 Příklady

Přes značný pokrok etymologických studií naráží tato nauka na často nepřekonatelné překážky. Nejčastější příčinou neúspěchu je fakt, že se etymologové mohou bezpečně opírat výhradně o dochované písemné památky. Ty jsou ale v nejlepším případě staré okolo pěti tisíc let, kdežto člověk, a s ním i jazyk, je na světě možná už pět milionů let, tedy tisíckrát déle. Z toho důvodu často etymologický výzkum končí např. u řečtiny nebo sanskrtu, ale odkud se tam příslušný tvar a význam objevil, je sotva možné prokázat. (173)

1. příklad: voda
2. příklad: víra
3. příklad: dítě
4. příklad: kormidlo
5. příklad: šalotka
6. příklad: migréna
7. příklad: tábor
8. příklad: káva
9. příklad: port. quilombo
10. příklad: angl. cheesburger

5.3 Dialektologie

5.31 Vznik a obsah dialektologie

Dialekty, česky též nářečí, jsou místní varianty jazyka, kterými se hovoří na určitém velkém území, někdy pouze v několika sousedních vesnicích. V porovnání se spisovným jazykem mají zpravidla archaický charakter, protože se nejlépe udržují v odlehlých místech, jejichž obyvatelé mají omezený kontakt s okolním světem; jazykový vývoj, který probíhá nejrychleji v ekonomicky a kulturně důležitých centrech, zasahuje dialekty většinou opožděně a v omezené míře. (176)

Až do 19. století neprojevovala jazykověda o dialekty prakticky žádný zájem; vesměs byly považovány za degenerovanou formu jazyka, která není hodna výzkumu. Jednu z mála výjimek představuje významný italský básník **Dante Alighieri**, který na začátku 14. století v díle „O řeči lidové“ charakterizoval všech čtrnáct italských dialektů. (176)

V roce 1876 se v Lipsku čtyřiaadvacetiletý německý jazykovědec **Georg Wenker** rozhodl, že podpoří hlavní mladogramatickou poučku o zákonitosti fonetických změn výzkumem německých dialektů. Vycházel přitom z předpokladu, že se v dialektech lépe a déle uchovává starší podoba

jazyka, protože nejsou vystaveny tak silným vlivům jako jazyk spisovný. Výzkum měl potvrdit, že fonetické změny jsou skutečně zákonité, tj. že k nim dochází ve všech srovnatelných případech.

Wenker rozeslal učitelům základních škol v Porýní dotazník obsahující 40 vět a požádal je, aby věty přepsali do místního dialektu. Později projekt rozšířil na celé Německo a získal celkem 44 251 odpovědí. (176)

Základní předpoklad konzervativního charakteru dialektů byl sice správný, ale výsledky průzkumu byly překvapující. Ukázalo se totiž, že mezi hornoněmeckým a dolnoněmeckým dialektem neexistuje pevná hranice, ale naopak poměrně rozsáhlé území, na kterém jako by se postupně přecházelo od jednoho dialektu k druhému. Jednotlivé hláskové změny se projevily u různých slov v různém stupni a zasahovaly v nestejně míře do sousedního dialektu. Místo aby výzkum potvrdil hlavní mladogramatickou poučku, přinesl výsledky, které ji jednoznačně vyvracely. (176)

Wenker neváhal výsledky zveřejnit. V roce 1881 publikoval první mapy a stal se tak zakladatelem lingvistické geografie a dialektologie. Jeho zásluhy se dají stručně shrnout do dvou základních bodů: a) neváhal jako první zkoumat dialekty, které stály do té doby mimo pozornost jazykovědců; b) byl první, kdo zanesl výsledky svých pozorování do přehledných map. (176-177)

...mezi dvěma dialekty nebo jazyky neexistuje jasná dělící čára, ale přechodné území, na němž se postupně přechází od jednoho jazyka či dialektu k druhému. Formuloval v základních rysech i myšlenku, že toto přechodné území může být různě rozsáhlé v závislosti na geografických podmínkách: vysoké a nepřístupné hory nebo velké vodní toky mohou vzájemnému ovlivňování sousedních jazyků bránit nebo je zcela znemožnit, kdežto volně přístupný rovinatý terén, případně rušné dopravní spoje (silnice, lodní linky apod.) vzájemně prolínání podporují. (177)

5.32 Lingvistické atlasy

Jules Gilliéron zpravoval „Lingvistický atlas Francie“ (ALF – Atlas linguistique de la France, 1903-1910). Vedle zvukové podoby francouzštiny se zaměřil zejména na slovní zásobu, kde jsou vzájemné vlivy nejvýraznější a celkový vývoj nejrychlejší, a v jeho dotazníku byly i otázky, které umožnily vyvozovat závěry také pro gramatiku. (178)

Gilliéronův spolupracovník **E. Edmont** navštívil v průběhu čtyř let (1897-1901) všech 639 vybraných míst na celém území Francie a sám všechny dotazníky zpracoval. To byl velký pokrok, protože tím bylo zajištěno jejich jednotné zpracování. (178)

U nás zatím lingvistický atlas České republiky postrádáme a k dispozici jsou pouze dílčí práce věnované jednotlivým dialektům nebo stručné práce obecnějšího charakteru, např. Běličův „Nástin české dialektologie“ z roku 1973. Také myšlenka o všeslovanském lingvistickém atlase, která se objevila už i v tezích Pražského lingvistického kroužku, se do dnešního dne nerealizovala, a je málo pravděpodobné, že by se mohla uskutečnit v nejbližších letech. A pokud jde o vzdálenější budoucnost, existuje reálné nebezpečí, že nebude co zkoumat, protože dialekty jsou vzhledem k současnému vývoji moderní společnosti odsouzeny k postupnému zániku. (178)

5.33 Metody lingvistického výzkumu

Práce na lingvistickém atlasu se dají rozdělit do dvou hlavních etap: shromažďování materiálu a jeho zpracování. (179)

1. Vymezení zkoumané oblasti

2. Stanovení míst, v nichž se výzkum provede

Čím menší bude počet vybraných míst, tím méně průkazné budou dosažené výsledky a tím obtížnější bude zakreslování do map izoglosy (křivky ohraničující výskyt jazykových jevů). Při neúměrně vysokém počtu naopak hrozí nebezpečí, že výzkum bude příliš nákladný nebo že nikdy neskončí. (179)

3. Příprava výzkumného týmu

4. Sestavení dotazníku

V současné době se zpravidla zjišťují data, která umožňují dělat závěry pro všechny hlavní jazykové plány (slovní zásoba, zvuková podoba, gramatika). Dotazník zpravidla obsahuje několik set dotazů, které mají v terénu sloužit ke zjištění relevantních rysů příslušného jazyka či dialektu. (180)

Pokud jde o tématické členění, obsahuje dotazník zpravidla otázky týkající se rodinných vztahů, bydlení, denního režimu, počasí a ročních období, polních prací, domácích a hospodářských zvířat, atd., stručně řečeno takových témat, která bývají předmětem každodenních rozhovorů a mají tedy v daném dialektu vysokou frekvenci. (180)

5. Vyhledávání informátorů ve stanovených místech

V „klasickém“ období se dialektologové soustředili na hledání takových osob, u nichž se dialekt zachoval v pokud možno nedotčené podobě. Ideálním informátorem byla např. stará žena, která se v dané vesnici narodila a nikdy ji neopustila. (181)

Pokud se dialektologové snaží shromáždit také materiál sociolingvistického charakteru, musí vybírat informátory s ohledem na tyto cíle. V praxi to znamená minimálně to, že je třeba hledat respondenty rovnoměrně mezi muži a ženami, a mezi různými jazykovými skupinami (např. ve věku do 35 let, od 36 do 55 let a nad 55 let). Jen tak mohou být výsledky sociolingvisticky zajímavé; mohou např. ukázat, že jazyk žen má konzervativnější podobu než tomu je u mužů, že nositelem inovací, a tedy i jazykového vývoje, je mladá generace, apod. (181)

Výzkumný tým musí v každém případě předem stanovit minimální požadavky, které je třeba dodržet při výběru informátorů. Mezi takové požadavky může patřit např.: daná osoba se ve vesnici narodila nebo v ní žije nejméně od svých 3 let, docházku absolvovala v dané oblasti, mimo vesnici žila maximálně dva roky, oba rodiče pocházejí ze stejné oblasti, apod. (182)

6. Zpracování dotazníku

Hlavní potíž této práce spočívá v tzv. „paradoxu pozorovatele“. Člen výzkumného týmu, který dialog s informátorem vede, má za úkol zjistit všechny požadované údaje v nezkrácené podobě. Avšak informátor má často tendenci upravovat a „vylepšovat“ svůj jazykový projev vzhledem k přítomnosti neznámých osob, které mluví převážně spisovně, a také proto, že se jeho projev zaznamenává buď písemně nebo dokonce pomocí magnetofonu, videokamery apod. Proto hrozí nebezpečí, že získaný materiál nebude zcela odpovídat spontánním jazykovým projevům daného dialektu. (182)

Tomuto nebezpečí je třeba čelit zejména tím, že se před zahájením samotného výzkumu oba účastníci seznámí a člen výzkumného týmu se postará o přátelskou a nenucenou atmosféru. Veškerou techniku nahrávání je třeba co nejvíce potlačit, nejlépe použitím skrytého mikrofonu nebo skryté kamery. (182)

7. Záznam relevantních údajů o informátorech

Zaznamenat je třeba především údaje důležité z hlediska výzkumu, tj. např. kdy se informátor narodil, kolik je mu let, kde a jak dlouho chodil do školy, jak dlouho a kde byl v době vojenské služby nebo při jiných delších pobytech mimo bydliště, odkud pocházejí jeho rodiče apod. (183)

8. Vyhodnocování a porovnávání získaných dat

9. Zakreslení vybraných jevů do map včetně komentáře

10. Tisk a distribuce atlasu

...poslední krok naráží na značné obtíže, tentokrát především ekonomického charakteru. Tisk rozsáhlé publikace, navíc opatřené mnohdy i několika stovkami barevných map, vyžaduje značné finanční prostředky. Protože je výroba takového atlasu finančně náročná, bývá také jeho výsledná cena značně vysoká. A neví je poměrně omezený okruh lidí, kteří jsou ochotni vysokou cenu za tak specializované dílo zaplatit. (184)

5.34 Příklad 1. Práce v terénu

5.35 Příklad 2: Údaje o informátorech

5.36 Příklad 3: Mapy

5.4 Stylistika

5.41 Tradiční stylistika

Při uplatňování individuálně volených prostředků hovoříme o určitém stylu výpovědi, a disciplína, která se takovými styly zabývá, se tradičně nazývá stylistika. Patří spolu s rétorikou k nejstarším jazykovědným disciplínám, ale přesto není dodnes jednoznačně definován její obsah, který se ostatně v průběhu vývoje několikrát dost podstatně měnil. (191)

1. Stylistika ve starověku

Ve starověkém Řecku a Římě se stylistika vyvíjela v úzkém vztahu s rétorikou, zejména v souvislosti s tzv. figurami, jako je metafora, metonymie apod. Mnoho slov i víceslovných pojmenování ostatně v jazyce vzniklo nebo posunulo svůj význam právě na základě používání figur, a na počátku takového procesu byla nepochybně tvůrčí invence jednotlivce.

Rozlišoval se také styl dopisů, didaktický, řečnický, slavnostní, ironický, patetický, samolibý, květnatý, elegantní apod. (191)

2. Lingvistická stylistika

V rámci lingvistiky se tato disciplína často dávala do souvislosti, či lépe do protikladu, se syntaxí, případně s celou gramatikou. Ta zkoumá systém jazyka a funkce, které tento systém plní v rámci jazykového společenství. Stylistiku naopak zajímají ty řečové prvky, které nějakým způsobem překračují dané normy nebo z nich dokonce vybočují; jinými slovy: předmětem jejího studia je především tvůrčí přístup k jazyku a všechny zvláštní prvky, které se v jeho jazyce (nebo mluvě) vyskytují. (191)

Toto pojetí vyvrcholilo u italského filozofa **Benedetta Croce** a u představitele estetického idealismu v jazykovědě **Karl Vosslera**. Ti jazyk přirovnávají k poezii a kladou důraz právě na tvůrčí charakter jazyka, jímž mluvčí vyjadřují především své pocity a svou náladu. (191)

Také člen ženevské školy **Charles Bally** přispěl k propracování stylistiky v tomto duchu. Podle něho je to nauka, která zkoumá jazykové prostředky z hlediska jejich emocionální či afektivní funkce. (191)

V současné jazykovědě zastává podobné názory Noam Chomsky; ten rovněž zdůrazňuje tvůrčí schopnosti jednotlivých mluvčích, kteří jsou na základě znalosti systému jazyka schopni vytvářet neomezené množství konkrétních výpovědí. (193)

3. Literární stylistika

Literární vědu zajímá fakt, že určitý způsob psaní je charakteristický pro každého spisovatele. Etymolog by zde dodal, že latinský výraz *stilus* znamená původně „špičatý kolík“, později přeneseně i špičaté „pisátko“, pak obecně „psaní, spisování“ a konečně „způsob psaní“ neboli styl, zpočátku zejména v souvislosti se spisovateli. (192)

Jazyk literárních děl či jednotlivých spisovatelů je individuální do té míry, že se v některých případech podařilo prokázat sporné autorství literárních děl rozбором stylu příslušných autorů v jiných jejich dílech a jeho porovnáním se stylem použitým u díla sporného. (192)

5.42 Současná teorie funkčních stylů

Všechny teorie, o nichž jsme až dosud jednali, patří do „klasického“ období stylistiky. V posledních asi dvaceti letech se vedle toho rozvinula nová „teorie funkčních stylů“; ta klade důraz na používání takové podoby jazyka, která odpovídá dané komunikační situaci. Na její novosti nic nemění ani fakt, že náznaky podobného pojetí najdeme už v dřívějších obdobích včetně starověku. (193)

Teorie funkčních stylů je založena na poznatku, že mluvčí (nebo pisatel) používá střídavě různé podoby jazyka (styly) v závislosti na tom, jakou funkci má jeho projev plnit. (193)

Funkční styly

Styl	Charakteristika
------	-----------------

Zkostnatělý	Používaný poměrně zřídka, většinou staršími osobami a v psané podobě; časté archaismy a dlouhá souvětí. Příklad: Písemná žádost penzisty o výměnu bytu.
Slavnostní	Používaný při slavnostních příležitostech; ustálený výběr slov a vět, důraz na slavnostní přednes. Příklad: Vyhlašování vítězů olympijských her.
Kultivovaný	Bohatý, jasně členěný a ucelený obsah; dokonalé formulace, dobrá srozumitelnost, často pointa. Příklad: Reportáže Karla Kyncla z Velké Británie.
Formální	Stejně jako u předcházejících stylů spisovný jazyk; často strohé informace, neosobní přístup. Příklad: Návod k zapojení a používání televizoru.
Úřední	Sdělení úřadů občanovi; strohé informace, neosobní přístup, často nespisovné prvky „úřední“ češtiny. Příklad. Předvolání na dopravní inspektorát.
Střední	Těžko definovatelný bezpříznakový styl; např. rozhovor neznámých osob (prvky spisovné i hovorové). Příklad: Rozhovor u pokladny při kupování jízdenky.
Hovorový	Uplatňuje se při běžných každodenních kontaktech mezi členy rodiny, přáteli, známými, někdy i na veřejnosti. Příklad: Matka se baví se synem o škole a učitelích.
Lidový	Spontánní mluvený projev ve společnosti většinou známých osob, někdy i s prvky dialektu, slangu apod. Příklad: Rozhovor u piva o sportu, ženských, politice.
Familiární	Většinou nepatřičné použití lidového či intimního stylu ve vztahu k neznámým nebo nadřazeným osobám apod. Příklad: Zákazník komentuje hezké oči prodavačky.
Intimní	Vyhrazen především dvojicím přátel nebo partnerů; soukromý obsah, nenucená forma, malá vzdálenost. Příklad: Rozhovor o tom, kolik dětí by partneři chtěli mít.

(194)

Moderní pomezí disciplíny

6.1 Matematická lingvistika

6.11 Úvodní poznámka o pomezích disciplínách

V druhé polovině 20. století došlo ke vědě k výrazné změně, která se dá charakterizovat jako přehodnocení dosavadních oborů a důraz na nové vědecké disciplíny, které stojí na pomezí dvou nebo více disciplín tradičních a spojují v sobě jejich základní otázky i jejich výzkumné metody. (197)

6.12 Kvantitativní lingvistika

Termínem „matematická lingvistika“ se dnes označují takové disciplíny, v nichž se při výzkumu jazyka používají metody matematické. Protože je aplikace matematických metod mnohostranná, rozlišují se v rámci matematické lingvistiky zpravidla tři dílčí disciplíny: lingvistika kvantitativní, algebraická a počítačová. První dvě jsou převážně teoretické, třetí aplikuje jejich poznatky v praxi, zejména při počítačovém překladu. Algebraická lingvistika se někdy také označuje jako teorie matematických modelů jazyka. (197-198)

Kvantitativní či statistická lingvistika má poněkud delší tradice než ostatní dvě disciplíny, protože se statistické metody objevovaly v lingvistice už od konce 19. století, a sporadicky dokonce i v dřívějších obdobích. Předchůdci kvantitativní lingvistiky si totiž všimli toho, že se jednotlivé jazykové jevy neužívají se stejnou frekvencí (nemají stejnou četnost výskytu). Při všech výzkumech se potvrdilo, že některé jevy (hlásky, písmena, fonémy, slabiky, pojmenování, gramatické kategorie, věty apod.) mají frekvenci velmi vysokou, jiné střední a ještě jiné se vyskytují s frekvencí blížící se nule. (198)

...ze slovesných časů má v češtině nejvyšší četnost výskytu přezens (39,03%); pokud jde o kategorie osoby a čísla, má v rámci přítomného času nejvyšší frekvenci 3. osoba jednotného čísla (58,94%) a na konci seznamu je 2. osoba množného čísla s pouhými 3,22%. Rozdíly jsou ve využívání jednotlivých jevů v mluveném a psaném jazyce, v různých stylistických rovinách apod. Tvary 1. a 2. osoby singuláru mají poměrně vysokou frekvenci ve spontánních mluvených rozhovorech, naproti tomu v odborných psaných textech se prakticky nevyskytují, tam je naprostá většina sloves ve tvarech 3. osoby, většinou jednotného čísla. Nejčastějším typem souvětí je spojení dvou vět hlavních (30,76%), na druhém místě je spojení věty hlavní s větou vedlejší (22,77%). Průměrná délka jednoduché věty je 4,92 slova. (200)

6.13 Matematické modely

Při sestavování matematických modelů bývá hlavním cílem zachytit exaktním způsobem podstatné systematické vlastnosti daného objektu, což má usnadnit práci tím, že je možné odhlédnout od nepřehledného a často neomezeného množství jednotlivých konkrétních jevů a soustředit se na jevy podstatné, pracovat místo s neomezeným počtem jednotek s jediným vzorcem, který zastupuje. (201)

Dosud nejpropracovanější model jazyka založený na matematických metodách představuje Chomského generativní gramatika. Má dnes už několik různých variant a všechny se vyznačují modelováním především syntaktické stránky jazyka. Generativní gramatika se s úspěchem aplikuje zvláště na jazyky s pevným slovosledem a chudou morfologií, jako je angličtina a další jazyky analytického typu. Má ale značné množství stoupců na celém světě, a ti ji aplikují na nejrůznější jazyky bez ohledu na jejich typ gramatiky. (202)

V Sovětském svazu vypracovala O.S. Kulaginová odlišný tzv. analytický model jazyka, kterým se snažila postihnout tvaroslovné bohatství a volný slovosled syntetických flexivních jazyků, jako je ruština a slovanské jazyky. (202)

Tyto a další matematické modely se označují souhrnným názvem algebraická lingvistika. I když nemusí mít s algebrou mnoho společného, vystihuje tento název fakt, že jde o aplikaci jiných než kvantitativních metod v rámci matematické lingvistiky. (202)

6.14 Počítačová lingvistika

Pro celou řadu operací lingvistického charakteru, které se provádějí na počítačích, se používá souhrnný název „počítačová (nebo strojová) lingvistika“. Ta jednak v praxi využívá poznatky kvantitativní a algebraické lingvistiky, jednak svými potřebami značně ovlivňuje rozvoj obou těchto teoretických disciplín. (203)

Práce na strojovém překladu byly zahájeny už v polovině 50. let, zpočátku se Spojených státech a v Sovětském svazu, o málo později také v několika dalších zemích, mezi nimi i v Československu. (203)

Ukázalo se, že veškeré nedostatky strojového překladu vyplývají z toho, že nedokážeme vstupní ani cílový jazyk, zejména některé jejich složky, s dostatečnou přesností popsat. Poměrně dobře už byla popsána složka syntaktická (analýza vstupního jazyka i syntéza či generování vět jazyka cílového), ale např. složka sémantická se dosud matematicky korektnímu popisu vzpírá. (203)

Značná část teorií vytvořených v rámci matematické lingvistiky ostatně vděčí za svůj vznik právě těmto zjištěným nedostatkům a potřebě nějakým způsobem je řešit. (203)

Vedle strojového překladu se počítače v lingvistice s úspěchem uplatňují při celé řadě dalších činností, jako je např. spektrální analýza mluvené řeči, zpracovávání frekvenčních seznamů apod. (204)

6.2 Psycholingvistika

6.21 Vývoj a obsah psycholingvistiky

Přestože společné zájmy psychologie a lingvistiky mají dlouhou tradici, moderní psycholingvistika vznikla až v r. 1951 na setkání amerických psychologů a lingvistů, kteří zpočátku kladli důraz na spojení metod behaviorismu (psychologie), deskriptivismu (lingvistika) a nedávno vzniklé teorie informace. (204)

Pod vlivem Chomského generativní gramatiky z ní byl v šedesátých letech vyloučen behaviorismus i deskriptivismus a pozornost psycholingvistů se zaměřila na vrozenou schopnost člověka zvládnout jazyk a tvůrčím způsobem ho používat. (204)

Předchůdci psycholingvistiky

Asociacionismus	Tato metoda vydává za základ duševního života a lidského poznání „sdužování představ“. Jejimi zastánci byli např. už Platón a Aristoteles, ale vrcholu dosáhla u anglických filozofů 17. a 18. století. dodnes má význam např. pro zkoumání lidské paměti
Wilhelm Wundt	Zakladatel moderní psychologie. V 70. a 80. letech 19. století ovlivnil v Lipsku mladogramatické hnutí, ale na rozdíl od něho už tehdy považoval jazyk za systém a větu za jeho základní jednotku
Introspekce	Metoda založená na pozorování svého vlastního duševního života. jejím

	zastáncem byl např. Karl Bühler, profesor vídeňské univerzity a blízký spolupracovník Pražského lingvistického kroužku
Psychoanalýza	Její autor Sigmund Freud vykládal neurotické stavy jako důsledek potlačování pudů (zejména sexuálního pudu). Jeho teorie o podvědomí dokázala nedostatky interspekcionismu (vlastní podvědomí není možné studovat).
L.S. Vygotskij	Ruský psycholog, ve 20. a 30. letech autor zajímavých teorií o dětské řeči, o vztahu jazyka a myšlení a o tzv. „vnitřní řeči“ (tvoření výpovědi „v duchu“, bez pohybu mluvidel)
Jean Piaget	Švýcarský psycholog, rovněž autor zajímavých teorií o vývoji dětské řeči, duševního života a inteligence
Behaviorismus	Směr, který vznikl v USA. Zakladatel J.B. Watson tvrdil, že nemá smysl zkoumat lidské vědomí a myšlení, které jsou utajené, a klad důraz na lidské chování (behavior). Směr stál při vzniku psycholingvistiky jako jeden z jejích zdrojů.

K dalším změnám došlo na přelomu 60. a 70. let v souvislosti s tzv. pragmatickým obratem v lingvistice, a od 70. let i pod vlivem kognitivního směru v psychologii, který se zaměřuje na otázky percepce informací, jejich zpracování, uchování v paměti a přetváření v informace nové. (205)

6.22 Bilingvismus

O bilingvistu, tj. dokonalé znalosti dvou jazyků, mluvíme v rámci psycholingvistiky u jednotlivců, kteří vedle svého mateřského jazyka dokonale ovládají také některý cizí jazyk. Bilingvistem se zabývá také sociolingvistika, ale tu zajímá používání dvou nebo více jazyků ve velkých sociálních skupinách, nejčastěji v mnohonárodnostních státech. (206)

...dokonalého bilingvistu dosáhne člověk v dospělém věku poměrně zřídka. Na jedné straně je to způsobeno tím, že znalost mateřského jazyka v mnoha ohledech ztěžuje dokonalé zvládnutí jazyka cizího, zejména proto, že jazyky jsou vždy po všech stránkách odlišné a mluvčí má tendenci zavádět prvky mateřského jazyka do každého nového jazyka, který se snaží ovládnout. To se týká výslovnosti hlásek, intonace a přízvuku, významu slov a slovních spojení, gramatických kategorií, výstavby věty a slovosledu atd., zkrátka řečeno všech jazykových rovin bez výjimky. (207)

Dokonce platí pravidlo, že čím více jazyků člověk zná, tím lépe a rychleji se učí dalším. (207)

Psycholingvistika studuje rozdíly mezi zvládnutím mateřského a cizích jazyků a snaží se najít efektivní metody, jak takové procesy urychlit a usnadnit. (207)

6.23 Teorie řečové činnosti

Na přelomu 60. a 70. let došlo v souvislosti s tzv. „pragmatickým obratem“ ke značným změnám v obsahu a metodách lingvistického výzkumu. Lingvisté, kteří se do té doby zabývali téměř výhradně zkoumáním systematických prvků jazyka (langue), začali se stále více zaměřovat

na spontánní mluvené výpovědi (parole) a snažili se podat komplexní popis toho, co všechno se děje u mluvčího při formulování výpovědi, případně u posluchače při její percepci a analýze. (207)

Řečová činnost, stejně jako každá jiná lidská činnost, vzniká tehdy, když je nějak motivována (v tomto případě potřebou něco sdělit, přikázat apod.). (208)

Přípravná fáze řečové činnosti

1. Vnitřní formování řečového záměru	mluvčí před zahájením hovoru volí cíl řečového aktu
2. Vnitřní programování řečového aktu	předběžný výběr přibližného uspořádání budoucí výpovědi
3. Tektogramatická složka	volba hloubkové struktury věty, tj. jednotlivých významů
4. Fenogramatická složka	volba povrchové struktury věty, tj. lineární uspořádání jednotek budoucí výpovědi
5. Kontrolní složka	slouží k ověření správného uspořádání jednotek a odpovídajících stylistických prostředků

(208)

Psycholingvistiku tedy v tomto případě zajímá, co se děje v mozku mluvčího při procesu vytváření výpovědi a v mozku posluchače při procesu její percepcce, analýzy či dekodování. (209)

6.3 Pragmalingvistika a paralingvistika

6.31 Pragmalingvistika

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let došlo v lingvistice k tzv. pragmatickému obratu. Mnozí lingvisté začali poukazovat na to, že dosavadní teorie jazyka neber v úvahu celou řadu jevů, které sice nejsou součástí vlastního systému jazyka, ale přesto hrají při dorozumívání významnou úlohu. Tyto do značné míry mimojazykové jevy byly označeny jako pragmatické faktory řečové činnosti. (209)

6.32 Paralingvistika

V souvislosti s pragmatickým obratem se zformovala také paralingvistika. Studuje takové jevy, které nemají s jazykovým systémem nic společného, ale přesto komunikační proces doprovázejí a často jej doplňují, usnadňují nebo korigují. (209)

Pragmatické faktory ovlivňující řečovou činnost

1. Místo, čas a situace, ve které se výpověď realizuje	Obsah i forma výpovědi je do značné míry ovlivněna tím, zda probíhá např. ráno v kuchyni, dopoledne ve škole, v poledne v jídelně, odpoledne na hřišti, večer v restauraci nebo na schůzce, v neděli na rodinném výletě apod.
---	---

2. Předcházející kontext	Pokud rozhovor tematicky navazuje na dřívější podobné rozhovory, má značně odlišný průběh než dialog na nové téma.
3. Komunikační záměr mluvčího a jeho strategie	Mluvčí zpravidla volí obsahové i formální jazykové prostředky v souladu se svým komunikačním záměrem (sdělení, otázka, příkaz, pochvala, výhrůžka apod.). Jeho strategie závisí na jeho znalostech posluchače, na povaze obou účastníků, atd.
4. Posluchačovy znalosti mluvčího a tématu	Komunikační akt je závislý i na tom, do jaké míry s účastníci znají, jak dalece je posluchač seznámen s tématem rozhovoru, jaký je jeho soubor znalostí o světě, atd.
5. Sociální podmínky a vztahy účastníků	Značnou úlohu hrají i vztahy rovnoprávnosti nebo podřízenosti účastníků. Pokud spolu hovoří např. otec a syn, učitel a žák, ředitel a zaměstnanec, jejich výpovědi se zpravidla liší co do obsahu i formy.
6. Počet účastníků	Na charakter výpovědi má vliv i to, zda spolu komunikují dva blízcí lidé, skupinka žáků nebo kolegů, účastníci veřejné schůze nebo vědecké konference, případně zda se značná část národa připravuje vyslechnout zprávu o výsledcích voleb. Zvláštní případ je „vnitřní řeč“, tj. samomluva či intrapersonální komunikace, při které se „mluvčí“ obejde bez posluchačů.
7. Vzdálenost mezi účastníky	Výpověď se po všech stránkách značně liší i v závislosti na tom, zda mezi ústy mluvčího a uchem posluchače je vzdálenost např. pěti metrů, pěti decimetrů nebo pěti centimetrů. Mezi příslušníky různých společenství jsou ale rozdílné představy o přiměřené vzdálenosti při běžném rozhovoru; jihoameričan se proto při rozhovoru se severoameričanem snaží zkrátit vzdálenost, dotknout se ho, poklepat ho po zádech apod., ten ale couvá, zabarikádjuje se za stolem, bojí se, že bude poprsán.
8. Způsob komunikace	Rozdíly jsou i mezi zprávami podávanými ústně, dopisem, telefonicky, rozhlasem nebo prostřednictvím faxu či internetu.

(210)

Mezi paralingvistické prostředky patří zejména mimika a gesta. Výraz tváře, zvláště pohyby rtů a očí, patří k mimickým prostředkům, které v menší nebo větší míře doprovázejí každou řečovou činnost, stejně jako gestikulace, při které se nejvíce uplatňují pohyby rukou a paží. V krajním případě je mimika a gestikulace schopna do jisté míry řečovou činností i nahradit. Tak např. když se dvě blízké osoby loučí na letišti a skleněná překážka, hluk a jiné okolnosti zcela vylučují dorozumění pomocí jazyka, jsou zpravidla schopny si potřebné informace sdělit právě pomocí gest a mimiky. (211)

6.4 Textová lingvistika

6.41 Text jako základní jazyková jednotka

V moderní lingvistice je možné pozorovat, že se zájem lingvistů postupně přesunoval od hlásek (19. století) přes fonémy a morfémy (1. polovina 20. století) k větám (období po 2. světové válce). Za základní jednotky jazyka tedy byly považovány stále větší celky. V 70. letech došlo v tomto duchu k další změně, když celá řada lingvistů vystoupila s tvrzením, že ani to nestačí a že za základní jednotku jazyka je třeba považovat text. (211)

...valná většina jsou věty samy o sobě málo srozumitelné nebo zcela nesrozumitelné, pokud nevezmeme v úvahu kontext, tj. především věty předcházející, nebo také situační kontext, tj. pragmatické faktory, nejčastěji ovšem obojí. (212)

6.24 Spojitost textu a deiktické prostředky

Všechny nové pojmy a termíny, které v rámci textové lingvistiky vznikly, mají podpořit tezi o určité organizaci či struktuře textu, jinými slovy o vzájemné spojitosti, tj. formální i obsahové závislosti jeho jednotlivých částí. (212)

Texty mohou být různě dlouhé, počínaje jednou větou a konče rozsáhlým románem. Každý z nich (např. dopis nebo román) může mít rovněž různý rozsah. Textovou lingvistiku zajímá především fakt, že se výstavba všech textů řídí určitými zákonitostmi, z nichž si zde uvedeme alespoň dvě. (212)

1. Na začátku příslušného textu i na jeho konci se objevuje pouze určitý typ vět, např. v pohádce: *Byl jednou jeden král..., a zazvonil zvonek a pohádka je konec*; v modlitbě: *Otče náš, ... Amen*; v životopise: *Narodil jsem se..., kde pracuje dodnes*; ve spontánním rozhovoru: *Ahoj, tebe jsem už dlouho neviděl, jak se máš? ..., tak jo, už musím jít, tak se měj hezky a pozdravuj doma, a stav se někdy*; atd. (212)

2. Obsah značného množství vět daného textu pochopíme pouze v souvislosti s jinými větami; pokud jsou vytrženy z kontextu, pak poskytují omezenou nebo vůbec žádnou informaci; to všechno svědčí o tzv. spojitosti textu. Tak např. věty *ale on nedbal jeho rady a ohlédl se* (pohádka), *tam jsem také absolvoval střední školu* (životopis), *já být na jeho místě, tak jsem to udělal stejně* (spontánní rozhovor) apod. jsou bez kontextu nesrozumitelné, protože obsahují řadu deiktických prvků (on, jeho, tam, jeho, to, udělal), které odkazují na osoby, místa a činnosti popsané v předcházejících větách. (212)

Základní pojmy a termíny textové lingvistiky

1. Makrostruktura	Van Dijk, jeden ze zakladatelů textové lingvistiky, zavedl tento termín, který slouží k popisu hloubkové struktury textu, tj. jeho obsahové stránky.
2. Koheze	Týká se spojitosti či návaznosti sémantických prvků textu, tedy jeho obsahové souvislosti.
3. Koherence	Týká se spojitosti či návaznosti formálních prvků textu a její dílčí složky jsou např. <i>konektivita</i> (propojování vět spojkami), <i>rekurence</i> (opakování stejných výrazů) a <i>parafráze</i> (střídavé užívání synonym, tj. významově stejných ale formálně odlišných slov).
4. Anafora	V textové lingvistice se tento termín používá k označování deiktických prvků (<i>ten, on, tam, to, který, když</i> apod.), které odkazují k osobám, místům a jevům obsaženým v kontextu.
5. Textový vzorec	Termín vytvořený podle vzoru „větný vzorec“; ten slouží v syntaxi k formálnímu popisu větné struktury (nejčastěji pomocí symbolů). „Textový vzorec“ nebo také „textém“ či „superstruktura“ je obdobný abstraktní popis charakterizující určitý typ textu (např. dopis). Všechny tři termíny jsou si blízké a vztahují se k systému jazyka (<i>langue</i>) a nikoli

	k řeči (<i>parole</i>).
6. Témata	Globální obsahy textů, označované také jako sémantické makrostruktury. Obdoba Van Dijkových makrostruktur.

(213)

6.5 Neurolingvistika

6.51 Vývoj a obsah neurolingvistiky

Neurolingvistika je pomezí disciplína, která zkoumá především poruchy řeči způsobené poškozením mozku. Pěstují ji téměř výhradně jen neurologové a blízko k ní mají také logopedové a psychiatři, zatímco účast lingvistů je zanedbatelná. (214)

Hlavním cílem neurolingvistiky je také dodnes odstraňovat nebo alespoň minimalizovat následky takových postižení i umožnit pacientům, aby se jejich řečová činnost pokud možno v co nejvyšší míře obnovila. (214)

6.52 Afázie

Řečová činnost je velmi složitý proces, který klade značné nároky na smyslové orgány, centrální nervovou soustavu a tzv. mluvidla, vyžaduje dokonalou neurosvalovou koordinaci, značnou dávku celé řady inteligence, jako je schopnost analýzy a syntézy, rozhodování atd. Je proto dost pochopitelné, že se poměrně často setkáváme s poruchami řeči. (214)

Mezi nejzávažnější poruchy patří afázie, tj. vady způsobené poškozením centrálního nervového systému. Dělí se na senzorické, totální a motorické, a to podle toho, která část je poškozena (vstupní, centrální nebo výstupní). Tak např. poraněním Brocova centra vzniká motorická afázie: pacient normálně čte, píše, rozumí mluvené řeči, myslí a ví přesně, co chce říci, ale není schopen to srozumitelně formulovat. (214-215)

Nedostatečný vývoj sluchového analyzátoru má za následek nedoslýchavost a hluchotu; u dětí to zpomaluje rozvoj myšlení a řeči. Existuje i psychická hluchota, tj. ochranný útlum způsobený např. zvukovým úrazem u vojáků; u malých dětí může být způsoben i traumatizujícími zvukovými podněty a má obdobné následky jako hluchota. (215)

Pokud jde o zvukovou stránku jazyka, patří mezi nejčastější vady výslovnosti *dyslalie* (patlavost, nesprávná výslovnost hlásek, v češtině zvláště chybná výslovnost hlásky „ř“). Častá je *rinolalie* (huhňavost, nosová výslovnost), *disfemia praeceps* (breptavost, způsobená nesouladem mezi myšlením a artikulací) a *koktavost* (může mít různé příčiny, jako trauma, infekční nemoc apod.). Celá řada vad je způsobena také přepínáním hlasu (dětská chraptivost nebo *dysfonie*, tzv. sípání), pocit únavy až vyčerpání, např. u učitelů (*fonastenie*), neschopnost mluvit nahlas (*afonie*, šeptání), atd. (215)

Mezi další vývojové poruchy patří např. *dyslexie* (neschopnost naučit se číst), *dysgrafie* (potíže se psaním) a *dysortografie* (neschopnost psát gramaticky správně). (215)

Také duševní nemoci, jako je slabomyslnost (oligofrenie), infantilní demence, schizofrenie nebo epilepsie, mají v různé míře negativní vliv na řečové schopnosti postižených. Bývají provázeny takovými poruchami, jako je např. echolálie (ozvěnové opakování), perseverace (tvrdošíjně opakování po sobě samém), verbigerace (vkládání slov nebo celých frází bez ohledu na jejich smysl), přechodná koktavost nebo trvalé vady artikulace, modulace, tempa, melodie řeči, větné skladby, u schizofrenie někdy i vytváření bizarních neologismů. (215)

Patologie řeči se projevuje také při nedostatečném zařazení do společnosti a při nedořešených konfliktech. Ty mívají za následek neurózy a mohou být provázeny poruchami řeči. Tak např. *mutismus* je přechodná ztráta řeči na neurotickém pokladě, *elektivní mutismus* je útlum mluvení vzhledem k určitým osobám a *surdmutismus* je ztráta řeči doprovázená útlumem slyšení. Naproti tomu *dětský autismus*, tj. neschopnost vytvářet kontakty a následkem toho život v extrémní osamělosti, je patrně vrozený. (215-216)

6.6 Sociolingvistika

6.61 Vývoj a obsah sociolingvistiky

Na začátku 19. století se Wilhelm von Humboldt zabýval vztahy mezi jazykem, národem a kulturou ve své psychologii národů (Wölkerpsychologie), od konce 19. století dialektologové zkoumají geografické rozvrstvení jazyků a na přelomu 19. a 20. století se zformovala francouzská psychologická a sociologická škola, jejíž představitelé v čele s A. Meillem studovali vliv sociologických faktorů na utváření jazyka, na jeho stylistické rozvrstvení a zejména na jeho členění do sociolektů, tj. variant členěných podle společenských skupin, vrstev a tříd. (216)

Moderní sociolingvistika se zformovala v 50. a 60. letech a mezi její významné představitele patří zejména Joshua A. Fishman a William Labov. První z nich propracoval lingvistické otázky jazykové politiky a mnohonárodnostních států (bilingvismus¹⁰, diglosie¹¹, multilingvismus), druhý se proslavil zvláště zavedením pozoruhodných metod výzkumu. (216)

Bilingvismus, diglosie a multilingvismus

1. Bilingvismus

Na rozdíl od psycholingvistiky zajímá sociolingvistiku pouze taková situace, kdy se dva jazyky soustavně používají v rámci většího společenství, nečastěji v rámci státu, bez ohledu na to, kolik obyvatel skutečně oba jazyky ovládá.

Příklady bilingvních států: Kanada (angličtina + francouzština), Paraguay (španělština + guaraní), Lotyšsko (lotyština + ruština). Typicky bilingvním státem bylo až do rozpadu také Československo.

2. Diglosie

Tímto termínem se označuje situace, kdy je část obyvatelstva (někdy dokonce všichni) nucena používat ve škole a při úředním styku jinou variantu jazyka, někdy také jiný jazyk než mateřský; v tom případě se ale jedná o kombinaci diglosie a bilingvismu.

Příklady diglosie: V České republice používají obyvatelé doma a v neformálním styku obecnou češtinu nebo dialekt, ve škole a v úředním jazyku spisovný jazyk, tj. vysoce kodifikovaný útvar opírající se o starší podobu středočeského dialektu. V německé části Švýcarska se hovoří švýcarskou němčinou (Schwyzerdütsch), ale k písemnému styku slouží značně odlišná spisovná němčina. V různé míře existuje taková situace i v jiných společenstvích.

Diglosie kombinovaná s bilingvismem: Vyskytuje se zejména u národnostních menšin. V České republice je např. mateřským jazykem rómských dětí rómština, ale ve škole a později v zaměstnání jsou nuceny používat češtinu. V podobné situaci byli např. Katalánci za Frankova režimu, kdy byla povolena jako úřední jazyk pouze španělština. Do jisté míry se to týká také Maďarů na Slovensku.

3. Multilingvismus

Zvláště komplikovaná a z hlediska sociolingvistiky zajímavá je situace v mnohonárodnostních státech, jejichž obyvatelstvo mluví několika nebo mnoha různými jazyky. Nepřátelské vztahy mezi jednotlivými národnostmi často komplikují řešení lingvistických (a ovšem i jiných) otázek:

Příklady multilingvních států:

Švýcarsko je vzácný příklad harmonického soužití několika národů a národností. Úředními jazyky jsou němčina, francouzština, italština a rétorománské dialekty. Každý obyvatel má právo získat vzdělání a stýkat se s úřady ve svém mateřském jazyce, přestože němčina je mateřským jazykem více než 73% Švýcarů a rétorománština nedosahuje ani 1% (podle nedávného průzkumu je s 39 000 mluvčími dokonce až na 9. místě za jazyky přistěhovalců a její podíl se stále zmenšuje).

V bývalém Sovětském svazu bylo v době bolševické revoluce více než 120 národů a jazyků, z nich jenom asi dvacet znalo písmo. Ruština sehrála úlohu dorozumivacího jazyka, ale ostatní jazyky se nadále používaly jako mateřské. Obyvatelstvo Spojených států tvoří vesměs přistěhovalci z různých zemí a jejich potomci. V druhé nebo další generaci se většinou „poameričtí“ a jejich mateřským jazykem je pak angličtina. Do té doby jde o diglosie kombinovanou s bilingvismem.

Bývalé kolonie po získání nezávislosti většinou hledaly „celonárodní“ jazyk ve své zemi, ale často se musely nakonec spokojit s jazykem bývalých kolonizátorů. To je případ řady afrických zemí, ale také např. Indie, kde se dodnes hovoří několika stovkami jazyků a dialektů, zatímco úlohu „celonárodního“ jazyka plní angličtina.

(217)

...sociolingvistikou se zabývají prakticky jen lingvisté, kteří buď přejímají některé metody ze sociologie přímo, nebo si je upravují, pozměňují či doplňují tak, aby co nejlépe vyhovovaly jejich potřebám. (218)

Mezi otázky zajímavější sociolingvistiku patří také např. zkoumání sociálních a biologicko-sociálních faktorů, které mají vliv na jazyk jednotlivce; jsou to především věk, pohlaví, etnická příslušnost, sociálně ekonomické postavení a vzdělání. (218)

Zkoumá také sociální varianty jazyka (tzv. sociolekty, jako je např. slang), jeho varianty entické (např. Nonstandard Negro English, angličtina severoamerických černochů) a funkčně kontextové (např. sportovní hantýrka). (218)

Zajímá se také o tzv. „smíšené jazyky“, které spojují prvky dvou nebo několika různých jazyků. Je to např. středozevní sabir (vznikl v období křižáckých výprav v oblasti Blízkého východu a později se jím dlouho domlouvali námořníci ve velkých přístavech Středozemního moře), dále pidžin (vzniká smíšením koloniálního jazyka s jazykem domorodým, např. Pidgin English na Nové Guineji, v Austrálii, Koreji atd.) a kreolština (původně pidžin, který už ale slouží jako celonárodní jazyk, např. kreolská francouzština na Malých Antilách). Podrobnější informace o osmdesáti „smíšených prajazycích“ uvádí slovenská příručka Jazyky světa (Krupa – Genzor – Drozdík, Bratislava 1983). (218)

Sociolingvistika se zajímá o všechny otázky, ve kterých se jedná o závislost jazykových jevů na sociologicky relevantních jevech, jako je zejména členění společnosti do skupin a tříd. (218)

Etnolingvistika se zabývá jazykem přírodních národů v úzké souvislosti s jejich kulturou a životními podmínkami. (218)

Lingvistická antropologie, pěstovaná zvláště ve Spojených státech, se zabývá studiem jazyka v rámci antropologie, tj. vztahy mezi jazykem, kulturou a společenskými strukturami. (219)

6.62 Sociolingvistické metody

V sociolingvistice se vypracovala řada zcela nových metod. V tomto ohledu se proslavil zejména William Labov. (220)

6.7 Etnolingvistika a lingvistická antropologie

6.71 Vývoj a obsah etnolingvistiky

Etnolingvistika studuje jazyk a kulturu přírodních národů. (220)

Základy etnografie a lingvistické antropologie položil už na začátku 20. století Franz Boas ve své „Příručce indiánských jazyků“ (Handbook of American Indian Languages, 1911). Důrazem na antropologii ostatně značně ovlivnil celou americkou lingvistiku. Jedním z jejích charakteristických rysů bylo vždy studium indiánských jazyků v souvislosti s široce pojímanou kulturou příslušných jazykových společenství. Kulturou se zde vždy rozuměly veškeré výtvořiny člověka v protikladu s výtvořinami přírody, tedy nejen např. mytologie, šperky nebo jiná výtvarná díla, ale také organizace lidské společnosti, hierarchie příbuzenských nebo kmenových vztahů, iniciační obřady dospívající mládeže, způsoby obstarávání potravy a jejího zpracování, léčení nemocných, pohřbívání a uctívání mrtvých atd. (220)

...představitelé etnolingvistiky došli k závěrům interpretující jazyk jako mimořádně efektivní dorozumívací prostředek, který umožnil člověku odlišit se od ostatní přírody a který má zároveň značný vliv na chápání okolního světa a klasifikaci jeho jednotlivých jevů. Nejvýznamnější teorie, která v této souvislosti vznikla, je tzv. hypotéza Sapira a Whorfa. (220-221)

6.72 Lingvistická antropologie

Antropologie je věda o člověku a lingvistická antropologie je ta její část, která zkoumá jazyk a využívá už existujících lingvistických teorií k osvětlení podstaty člověka, jeho vývoje a jeho místa na světě. Studium jazyka není tedy v tomto případě cílem, ale jedním z dílčích prostředků zaměřených na komplexní popis člověka. (221)

6.73 Hypotéza Sapira a Whorfa

Edward Sapir, významný americký antropolog, lingvista, etnolog a kulturní historik, došel k závěru, že jazyk sice na jedné straně odráží objektivní realitu, avšak na druhé straně značně ovlivňuje naše chápání světa. Lidé podle něho poznávají svět prostřednictvím mateřského jazyka, a protože se jazyky mezi sebou značně liší, je různé také naše vnímání světa; jinými slovy: žijeme v různých světech. (222)

Tyto názory pak radikalizoval Benjamin Lee Whorf, když při porovnání jazyka kmene Hopi s moderními evropskými jazyky zjistil, že interpretace a kategorizace okolního světa ve v obou případech značně odlišná. Rozdíl se týká nejen např. jednotlivých slovních druhů nebo stavby vět, ale i celkového pojetí světa, které je v evropských jazycích budováno na protikladu obsahu a formy a opírá se především o kategorie času a prostoru, kdežto v jazyce Hopi je budováno spíše na protikladu objektivních hmatatelných jevů proti subjektivně vnímaným nehmatatelným faktorům a opírá se o událostní chápání světa. (222)

Tyto úvahy tvoří jádro tzv. hypotézy Sapira a Whorfa, která klade důraz na různost světů, ve kterých žijeme v závislosti na svém mateřském jazyku. Patří tak k výrazným teoriím, které mají obdobu i v Evropě a shrnují se pod společným názvem „teorie jazykového relativismu“ (223)

6.8 Filozofie jazyka

6.81 Filozofie a lingvistika

Postavení filozofie jazyka vzhledem k ostatním lingvistickým oborům je obdobné jako poměr filozofie ke všem ostatním vědám. Filozofie zobecňuje poznatky ostatních věd a nabízí jim celkové pojetí světa a co nejobecnější teorie a metody. (223)

Filozofie jazyka... se zajímá o nejobecnější otázky týkající se všech jazyků (tzv. jazykové univerzálie), o jejich původ a základní vlastnosti, o vztah mezi jazykem a myšlením, o tvůrčí charakter řečové činnosti člověka, který má k takové činnosti vrozené předpoklady, o obecné vlastnosti jazykového znaku atd. (223)

6.82 Teorie jazykového relativismu

Patrně prvním zastáncem jazykového relativismu byl Wilhelm von Humboldt, významný představitel filozofie jazyka, který už na začátku 19. století formuloval tezi, podle které je v každém jazyce obsažena specifická vize či obraz světa (Weltansicht). Pouze prostřednictvím mateřského jazyka, který se liší od ostatních, chápeme okolní světa, jeho objekty, vlastnosti a vztahy mezi nimi. Významná je v tomto ohledu i jeho „psychologie národů (Völkerpsychologie). (223-224)

Podle B. Russella je svět složen z „atomických“ faktů a jevů vzájemně na sobě nezávislých; jakékoli vztahy mezi nimi jsou pouze výtvořem našeho rozumu, který tyto jevy okolního světa hodnotí a pomocí jazyka do nich vnáší řád. Na tyto myšlenky navázal rakouský filozof a zakladatel neopozitivismu Ludwig Wittgenstein, když došel k závěru, že jazyk je jediným vhodným objektem filozofie; podle něho je úkolem filozofie objasnit smysl jazyka vědy a všechno ostatní jsou pouhé pseudoproblémy, od kterých je třeba filozofii očistit. (224)

Filozofie jazyka předpokládá značnou znalosti lingvistiky a zejména filozofie. Teorie jazykového relativismu, jedna z jejích hlavních teorií, není dosud uzavřena a s konečnou platností je sotva možné ji prokázat nebo vyvrátit. Patrně bude i v budoucnu zdrojem vážných debat a polemik. (224)

¹ **Substrát** – prvky zaniklého (podmaněného) jazyka obsažené v jazyce podmanitelském

² **Superstrát** – zanikající jazyk podmanitelské národnosti, který se rozplynul v jazyce národnosti podmaněné

³ **Ortografie** – souhrn konvenčních pravidel o používání písmen a interpunkčních znamének při zaznamenávání jazykových projevů, pravopis

⁴ **Morfém** – zobecněná, nelineární formálně-významová jednotka jazykové roviny, jehož reprezentanty jsou morfy (jako např. *ruk-*)

⁵ **Substantivum** – základní a nejpočetnější pojmenovovací slovní druh označující různé entity (substance), konkrétní i abstraktní, schopný obvykle vyjádřit (v transformacích) i významy ostatních slovních druhů; **podstatné jméno**

⁶ **Moném** – elementární, dále nerozložitelná jednotka jazyka se sémantickým obsahem a zvukovým výrazem

⁷ **Foném** – minimální funkční (abstraktní) jednotka fonologického systému mající rozlišující platnost, může rozlišit význam slova

⁸ **Ergativ** – pád, kterým se vyjadřuje agens v tzv. ergativních jazycích, tzn. v jazycích, v nichž přechodné sloveso tvoří pouze pasivní konstrukce (např. kavkazské jazyky)

⁹ **Absolutiv** – v některých jazycích (např. ergativních) pád subjektu u nepřechodných sloves; neměnná forma verbálního substantiva vyjadřující činnost subjektu

¹⁰ **Bilingvismus** – aktivní užívání dvou jazyků (zpravidla mateřského a cizího) společností nebo jednotlivcem, dvojjazyčnost

¹¹ **Diglosie** – existence dvou jazyků, obvykle úzce příbuzných, na jediném národním území, zvláště spisovných nebo nářečí a spisovného jazyka (na území ČR dualismus obecné a spisovné češtiny)